

PRIKAZI

Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspón i pad Srpskoga kluba, Zagreb 2005.*, 606 str.

Pred nama je dotjerana doktorska disertacija autorice. Mi ocjenjujemo vrijednost svake disertacije i istraživačkih rezultata uopće po tome koji je doprinos djela unapređenju hrvatske historiografije. U ovom slučaju treba posebno istaknuti da nije riječ samo o novim podacima u vezi s određenim povijesnim događajima, nego o novoj metodi koja daje radu osobitu vrijednost. Pri tome cijenim autoričin rad jer sam uvijek zastupala mišljenje, i danas to činim, da je hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama, uz ostalo, važno nadahnuće onom vanjskom historiografijom koja u svom razvoju traži nove metode i nove pristupe istraživanju. Uostalom, svaka znanost mora pratiti opće kretanje, inače beznadno zaostaje. Poznavanje razvoja u europskoj i američkoj historiografiji može pomoći odluci zainteresiranih povjesničara i povjesničarki da pomognu pri poboljšanju pristupa povijesnim problemima i pri otvaranju novih, dosad neprepoznatih područja istraživanja.

Historija se kao znanost temelji na metodskoj racionalnosti historijske spoznaje pa je historijsko mišljenje podvrgnuto metodskim pravilima. Metodska se racionalnost očituje napretkom spoznaje istraživanjem. Složeniji predmeti istraživanja, kao što je autoričin, uvijek ponovno iznova uzrokuju pokušaje upotrebe teorija i analitičkih instrumenata, odnosno jasno definiranih postupaka koji se mogu provjeravati. U tom okviru Nives Rumenjak je dobro shvatila povijesno vrijeme kao velikim dijelom razdoblje oscilacije, uspona, pada, ponavljanja, kontinuiteta i diskontinuiteta. Zato su njezini rezultati dobro uklopljeni u istraživano razdoblje, prostor i društvo. Isto je tako uočila da mora istraživati složeni prijelaz između tradicije i moderne, naime stvaranje nekih modernih društvenih oblika a istovremeno obnavljanje nekih tradicionalnih struktura.

Autorica je svjesna da je interpretacija povijesne zbilje uvijek nepotpuna. Samo ideologija izvodi sigurne zaključke tobože izravno iz zbilje. No znanstveni je postupak podložan provjeri znanstvene zajednice, dakle načelno otvoren prema reviziji rezultata i novim spoznajama. Ideološka historiografija ne razlikuje prošlost od sadašnjosti, a povijesne ličnosti ocjenjuje kao preteče ili krivce određenih važnih pojava u sadašnjosti. Tu je mogućnost autorica izbjegla. Shvatila je da historijska znanost pristupa prošlosti kao drugotnosti, polazeći od načela da namjere i djelatnost povijesnih aktera i događaja nastaju iz sasvim drukčijih spletova okolnosti nego što su današnje, da se događaju u posebnim situacijama koje se moraju istražiti.

Nives Rumenjak se, dakle, poslužila metodom komparativne prozopografije, tj. kolektivne biografije srpske elite u banskoj Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. U suvremenoj su historiografiji komparativno izrađene prozopografije najviše parlamentarnih zastupnika, a zatim i drugih elitnih grupa, što je rašireno područje istraživanja. Znatno je zanimanje za njihove društvene korijene, društvene strukture i političke i druge akcije. No treba upozoriti na različite postupke u prozopografiji i historijskoj demografiji.

Središnje mjesto u prozopografskome istraživanju ima i kod autorice analiza društvene strukture određenih srpskih elitnih grupa radi spoznaja njihove uloge u društvu i promjena u vremenu. Riječ je, dakle, o zanimljivom pristupu socijalnoj historiji.

Nives Rumenjak je identificirala i usporedila ulogu, moć i nastojanja srpske elite u hrvatskoj nagodbenoj autonomiji, u srpskoj narodnoj crkveno-školskoj autonomiji i

u upravama financijskih ustanova. Sustavno je sastavila prozopograme, t. j. prozopografske dijagrame i sociograme, na temelju različitih vrsti komplementarnih izvora i oni su doista pouzdani temelj za stvaranje zaključaka o političkoj i ekonomskoj djelatnosti, društvenoj strukturi i nacionalnim te političkim i ekonomskim interesima srpske elite u banskoj Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća.

Pri tome treba naglasiti autoričino strpljivo i mukotrpno prikupljanje podataka za prozopografsku obradu koju je primijenila na oko 700 pripadnika srpske elite. To je važno pogotovo zato jer za takvo istraživanje nedostaju prethodna iskustva u historiografiji osim magistarske radnje i knjige same Nives Rumenjak (*Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892*, Zagreb 2003.). Na temelju razmjerno opsežnijih podataka za glavne teme svoga istraživanja autorica je mogla stvoriti solidne zaključke.

Prozopografsku analizu autorica je sustavno primijenila na ove aspekte djelatnosti srpske elite: na srpski identitet, na udio srpske elite i značaj toga udjela u politici koja podupire režim nagodbene autonomije, njezinu drukčiju djelatnost u ustanovama srpske narodne crkveno-školske autonomije i sudjelovanje u upravi srpskih financijskih ustanova, na pokrajinsko porijeklo, na stranačku odnosno političku identifikaciju, na društveni i profesionalni položaj, na sudjelovanje pojedinaca u više ustanova. Uz to je dala važne nove podatke za značaj Khuenove Narodne stranke i za odnose srpskoga i hrvatskoga građanstva. Uočavala je složenost i proturječnost položaja srpske elite, a treba posebno naglasiti da povijesne činjenice nije istraživala statički nego da je posvetila pažnju i promjenama političkoga karaktera te društvene strukture i nacionalnih interesa ove srpske elite.

Na temelju prozopografskoga pristupa Nives Rumenjak može se zaključiti da se integracija Vojne krajine u građansko društvo Civilne Hrvatske događala uz povlašten položaj srpske manjine. Njezini predstavnici nisu imali uvijek istu ulogu za vlade bana Khuena-Héderváryja, ali su stalno bili natprosječno zastupljeni u Hrvatskome saboru s obzirom na udio srpskoga stanovništva u banskoj Hrvatskoj i imali su prednost pred hrvatskim građanstvom u nagodbenoj autonomiji. Jedino je Srpski klub za Khuena ostvario dio svoga programa.

U srpskoj narodnoj crkveno-školskoj autonomiji bilo je drukčije. Ovdje se srpsko oporbeno građanstvo protivilo konzervativnoj pravoslavnoj hijerarhiji i Srpskome klubu na Hrvatskome saboru, koji su se udružili s mađarskom vladom iako je ona nadzirala sredstva narodno crkvenih fondova i uskraćivala srpskome poduzetništvu važne izvore financiranja. U svakom slučaju prednosti dvostrukoga organiziranja srpske elite izrazile su se kasnije na gospodarskome području potkraj 19. stoljeća kada su srpski novčani zavodi bili brojniji od hrvatskih. Pri tomu su autoričini prozopogrami, uz već poznat rast srpskih novčanih zavoda, pokazali prvi put socijalnu te profesionalnu strukturu i nacionalno samorazumijevanje njihovih nositelja. Takvo istraživanje ne postoji ni za hrvatske novčane zavode.

Nives Rumenjak ispituje i koliko je društvena i gospodarska modernizacija Hrvatske na prijelomu stoljeća utjecala na promjenu društvenoga identiteta srpske financijske elite. Zaključuje da se, za razliku od socijalno-profesionalnoga profila koji se neznatno mijenjao u posljednjih dvadesetak godina 19. stoljeća, bitno izmijenio politički profil srpske elite. Oporbena Srpska samostalna stranka zadobila je u novčanim zavodima prevagu nad režimskim Srbima. Financijski i zadružni sustav Srpske banke postao je i stranačko-politička ali i svesrpska organizacija mreže oporbenoga građanstva koje nije uspjelo ostvariti svoje interese u nagodbenoj i crkveno-školskoj autonomiji.

U svakom slučaju prozopogrami su pokazali poklapanje financijskoga, političkoga i nacionalnoga djelovanja srpske elite te činjenicu da većina srpskoga građanstva i prirednika na početku 20. stoljeća više ne vidi svoj ekonomski i politički interes u podupiranju Khuenove vlade. Srpska elita iz Srijema izgubila je svoj monopolni položaj, a općenito se dogodila emancipacija od politike i interesa srpske elite u Južnoj Ugarskoj. Uz ostalo, autorica je upravo prozopografskom metodom dobro objasnila uvjetovanosti kasnije suradnje hrvatske i srpske elite na početku 20. stoljeća.

Htjela bih na posljatku izraziti svoju nadu da će doprinos Nives Rumenjak hrvatskoj historiografiji potaknuti i druge mlade povjesničare i povjesničarke da traže nove putove.

MIRJANA GROSS

Hrvoje MATKOVIĆ, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2004., 495 str.

Prof. dr. Hrvoje Matković je ugledni hrvatski povjesničar koji je od diplomiranja 1947. pratio intenzivno sve događaje na povijesnoj sceni. Njegov je radni vijek protekao između povijesti u nastavi i znanstveno-istraživačkog rada. Što je bilo važnije i značajnije u njegovu radu ne znam, ali znam da je ostavio duboki trag na oba polja i to za povijest 20. stoljeća. Znao je odlično govoriti, pisati i analizirati i sintetizirati, a onda i plasirati svoje znanje među profesore povijesti, pa mislim da ne griješim kada tvrdim da je njegov utjecaj na povijesno mišljenje nastavnika povijesti do današnjih dana velik i nezaobilazan, a i u znanstveno-istraživačkom radu vrlo prisutan, osobito u istraživanju građanskih komponenti hrvatskog društva.

Bibliografija radova objavljena u "Studijama..." je uvijek dobrodošla svakom povjesničaru te ponajbolje označava i interes i aktivnosti prof. dr. Hrvoja Matkovića. No samo u "Zborniku" je prikazan je njegov potpuni rad u praksi, kakovom se baš ne može podičiti mnogo povjesničara. Rad dr. Matkovića u uredništvu *Historijskog preglada (1957-1964)*, odnosno u uredništvu *Nastave povijesti 1971-1992.* i drugim uredništvima kao što je "Povijesna biblioteka Školske knjige", *Časopis za suvremenu povijest* i drugo nisu vidljivi, ali ipak su ugrađeni u hrvatsku povijesnicu. No, vjerojatno bi samo dr. Matković mogao reći što je sve radio i kako i na koji način je usmjeravao istraživanja hrvatske povijesti 20. stoljeća, nastupajući uvijek s velikom dozom tolerancije, objektivnosti i trpeljivosti. Njegovo sudjelovanje u pripremanju povijesnih emisija Školskog radija i Obrazovnog programa TV Zagreba formiralo je povijesnu svijest u učenika koji su ih gledali.

Knjiga *Studije iz novije hrvatske povijesti* svakako je zanimljiva jer odaje kako dr. Hrvoje Matković misli kao povjesničar političke povijesti.

Ovaj istaknuti hrvatski povjesničar je tu skupio svoje objavljene radove koji su danas već teško pristupačni i jedan do sada neobjavljeni rad. Posloženi tematski i kronološki predstavljaju prave dragocjenosti i potvrđuju da kvalitetni radovi ne zastarijevaju. No, dr. Hrvoje Matković ne bi bio jedan od najistaknutijih povijesnih pedagoga kada ne bi ovaj knjizi dao jedan kratki pregled hrvatske političke povijesti u 20. stolje-

ću (od 1919. do 1991.) za one koji nemaju velikog predznanja ili su već nešto od naše komplicirane političke povijesti i zaboravili.

Monografija se sastoji od pet većih dijelova.

U prvom pod nazivom "O djelovanju hrvatskih političkih stranaka" dr. Matković je ponovno objavio svoju studiju "Hrvatska zajednica" koja je kapitalno djelo hrvatske historiografije i koja nam objašnjava politiku dijela hrvatskih intelektualaca nakon Prvoga svjetskog rata a osobito povjesničara Stjepana Srkulja. Ovaj rad ne treba hvaliti, njega treba čitati. Istraživanje Hrvatske zajednice uputilo je autora prema istraživanju Samostalne demokratske stranke (1924.-1929.) i njezinog vođe Svetozara Pribičevića i mislim da je dr. Matković najbolji poznavatelj i ove ličnosti i ovog segmenta političke povijesti. Treći članak "O nekim prijedlozima za rješenje 'hrvatskog pitanja' 1935-1939. godine" dr. Matković pokazuje da nije postojalo jedinstveno mišljenje o ovome pitanju te je izvukao probleme koji se zrcale iz ankete *Nove Evrope u srpnju 1935. godine* pa ih je onda varirao do 1939. godine. Između tih radova nalaze se manji radovi "Veze između frankovaca i radikala 1922-1925.", "Šurminova akcija za osnivanje Hrvatske narodne stranke 1924. godine" i "Šufflayeva akcija za osnivanje Hrvatske narodne radikalne stranke" početkom 1925. godine.

U drugom bloku pod nazivom "Ogledi o Stjepanu Radiću" uvršteni su Matkovićevi radovi o Stjepanu Radiću, ne kako su nastajali, već kronološki po sadržaju. Prikazan je Stjepan Radić u historiografiji, hrvatskoj i jugoslavenskoj. Vrlo je lijep rad "Stjepan Radić i Prag", te je tu mnogo toga rečeno jer je Radić boravio više puta u Pragu i svaki taj boravak bio je obilježen posebnim događajima u njegovu životu i posebnom privrženosti češkom narodu i kulturi čije elemente nastoji približiti i hrvatskom narodu. Matković ističe da je "kao pripadnik mlade generacije Radić posjedovao elementarni osjećaj za političku stvarnost i da je taj osjećaj pretvarao u akciju za koju je želio pridobiti širi krug sljedbenika, hrvatsko seljaštvo". (277) Mnogo toga se može na najbolji način saznati iz ovih Matkovićevih radova, a bez čitanja opsežnih Radićevih radova. Analitička razmišljanja su pretvorena u sintezu. Vrijeme od 1918. kada Radić napušta austroslavizam te prihvaća jugoslovenstvo, ali pod posebnim uvjetima, obrađeno je sa sličnim pristupom problemu i temi. Radić je smatrao da Austro-Ugarska Monarhija nije ni njemačka ni mađarska, već mnogo više češko-slovačka, poljsko-rusinska i jugoslavenska, pa je podunavska federacija prvi stupanj procesa stalnog prilagođivanja Radića političkoj realnosti i rješenje kojem je intimno vjerojatno, Radić bio sklon jer su u sklopu te federacije trebali biti i Češka i Hrvatska, a jugoslovenstvo zadnji. Radićevo neodobravanje načina postanka nove jugoslavenske države i otpor centralizaciji i velikosrpskoj hegemoniji te zahtjev za federativnim uređenjem države i hrvatskom republikom obrađen je u članku "Radić u izbornoj 1920. godini". Iako dugo vremena boravi u zatvoru Radić koristi kratkotrajne boravke izvan zatvora i radi na organiziranju svoje stranke i postaje sve snažniji unatoč velikim pokušajima vladinih stranaka da ga eliminiraju s političke scene uz korištenje najrazličitijih metoda. Kao jednom od najboljih poznavalaca i Radića i Svetozara Pribičevića dr. Matkoviću nije bilo teško dati presjek rada Radića i Pribičevića u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestosiječanjske diktature. U svega sedam stranica Matković je sažeo svoje spoznaje na ono najbitnije, ono što svaki čovjek koji se bavi odnosom Hrvata i Srba treba znati. I konačno, odnos Radića prema Katoličkoj crkvi je više puta istraživana tema, a Matković je i ovu temu sažeo na sedam stranica prikazavši položaj Katoličke crkve u Kraljevini SHS, očekivanja Katoličke crkve da se konkordat što prije sklopi i nemoćnost da do toga dođe zbog čl. 12 Vidovdanskog ustava koji je predviđao da vjere koje imaju vrhovnoga poglavara izvan granica države mogu s njime održavati veze

samo prema posebnom zakonu. Odnosilo se to dakako na Katoličku crkvu. Radić je bio protiv konkordata jer je mislio da njime napušta suverenitet države, a dr. Matković ispravlja tvrdnje Ivana Mužića da je Radić bio protiv konkordata jer se donosio bez Hrvata. Naime, u grupi koja je radila na konkordatu bili su i Stjepan i Pavle Radić. Rješenje je u društveno-političkoj sferi.

Treći blok sadrži biografije nekoliko vrlo značajnih hrvatskih političara. "Političko djelovanje dr. Vladka Mačeka od stupanja na čelo HSS-a do sloma Kraljevine Jugoslavije" mogao bi pripadati i prvom bloku, jer je riječ o ličnosti koja je obilježila to vrijeme. Dr. Matković je na dvadeset stranica dao presjek političkog djelovanja ovog političara koji je do kraja svog djelovanja u Jugoslaviji bio pristaša čuvanja jugoslavenskog okvira, smatrajući da okvir Banovine Hrvatske čuva hrvatske interese onoga što je postignuto dugogodišnjim radom Hrvatske seljačke stranke i seljačkog pokreta. Biografija Josipa Predavca načinjena je povodom 110. godišnjice Predavčeva rođenja i objavljena je u *Hrvatskoj reviji* 1994. To je vrlo lijep pregled rada ovog vrlo pouzdanoga Radićeva suradnika bez kojih ne bi bilo moguće zamisliti one gospodarske uspjehe koje je Radić ostvarivao u gospodarskim institucijama i radom u Oblasnom odboru Zagrebačke oblasne skupštine.

Kao odličan poznavatelj Svetozara Pribičevića dr. Matković je iznio kako su povjesničari i političari gledali na ponašanje Pribičevića 1918. kada je trebalo Hrvate i Srbe iz Austro-Ugarske Monarhije prevesti sa što manje gubitaka u novu jugoslavensku državu. Matković s pravom navodi da kao šef hrvatsko-srpske koalicije, nalazeći se pod zaštitom Tisze, Pribičević nije sudjelovao u pokretu okupljanja nacionalnih snaga i da je on stupio u "Narodno vijeće" u listopadu 1918. izborivši si nesumnjivo dominantan položaj u najkraćem vremenu. On je središnja ličnost zaslužna za raskid svih državnopravnih veza s Austrijom i Ugarskom i proglašenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba na načelu narodnog samoodređenja, a ne legitimiteta. Dr. Matković je pokazao da je sukob Pribičević - Radić kojemu "Glas SHS" i Pribičević nisu htjeli dati resor gospodarstva u Državi SHS doveo do ubrzanog *ujedinjenja* pri čemu je Pribičević uspješno svladavao sve prepreke. Vrlo je zanimljiv sljedeći članak "Pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Svetozar Pribičević" objavljena u *Hrvatskoj reviji* 1992 *godine*. To je zapravo kratki pregled prodora pravoslavlja i njegov položaj u hrvatskim zemljama s težištem na položaju pravoslavne crkve u jugoslavenskoj državi s naglaskom na Pribičeviću koji smatra da se pri uređenju jugoslavenske države treba voditi računa i o zahtjevima prečanskih Srba i da oni moraju imati svoju mitropoliju, te je protiv centralističkog uređenja Srpske pravoslavne crkve zahtijevajući mitropolsku autonomiju kakvu je srpska crkva imala prije 1918. u Austro-ugarskoj monarhiji. Vrlo je zanimljiv problemski članak o silasku Istranina Matka Laginje s banskog stolca krajem 1920. rađen na osnovi tiska i dnevnika. Ovaj vođa Hrvatske zajednice propao je zajedno s propašću ove stranke na izborima 1920., no bilo je tu mnogo političkih igara koje je dr. Matković objasnio u vremenu i prostoru. I na kraju ovog bloka dr. Matković je obradio rad Jurja Krnjevića, Mačekova predstavnika u londonskoj vladi te je prikazao velike napore koje je Krnjević ulagao da se bar donekle zadrži privid temelja na kojima je bila zasnovana jugoslavenska država. No, iz dana u dan gubio je iako mu se predstavnik britanske vlade obraćao kao zastupniku Hrvata u jugoslavenskoj vladi i zamjeniku Vladka Mačeka, zalažući se za obnovu Jugoslavije poslije rata.

Četvrti blok "Različite teme" su doista različite, ali i zanimljive. Takav je članak "Đačke demonstracije u Zagrebu 1917." Takav je i prilog posvećen proučavanju masonske organizacije ili odgovoru na pitanje "Je li šestosiječanjska diktatura bila monarhofašistička?". Ima tu i nekoliko članaka iz regionalne povijesti. Dr. Matković je

obrađivao političku povijest uže regije samo onda ako je za to područje bio emocionalno vezan. Tako je obradio sukobe građanskih stranaka u rodnom Šibeniku između dvaju svjetskih ratova, a takav je i rad pod naslovom "Skupštinski izbori u Petrinji između dva svjetska rata". Ti radovi mogu poslužiti kao obrazac za obradu sličnih tema za druge gradove, jer konačno što je povijest države nego skup povijesti manjih dijelova. Za Istru je napisao rad "Hrvatska politika o Istri u vrijeme Drugog svjetskog rata" koja je objavljena u *Hrvatskoj reviji* 1997. Zanimljivo je i objavljivanje zaključnih napomena o proučavanju povijesti Jugoslavije u drugom izdanju njegove knjige *Povijest Jugoslavije*, objavljene 2003 godine, u kojima na svoj poznati jednostavni a ipak bogati način daje osnovne odrednice njezina sedamdesetogodišnjeg trajanja, a taj tekst je u nešto izmijenjenom obliku objavio i u *Hrvatskoj reviji* 1998.

Peti blok sadrži građu. U toj su skupini objavljena dva rada: prvi su izvještaji Konstantina Rojčevića o događajima u Rijeci i na Sušaku 23. listopada 1918., objavljeni prvi put u *Jadranskom zborniku* 1958. godine. To su zapravo izvještaji upravitelja sušačkog kotara Zemaljskoj vladi u Zagrebu u vrijeme kad je u Rijeci vladao pravi kaos adekvatan raznovrsnom stanovništvu koje je tu živjelo i izražavalo svoje političke želje i potrebe.

Drugi je rad "Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću" preko kojeg je dokazana Pavelićeva umiješanost u pokušaj prevođenja NDH u tabor zapadnih saveznika. Najzanimljiviji je kraj ovog pisma gdje Lorković upozorava na loše ljude u Poglavnikovoj okolini i proriče loši završetak tadašnje hrvatske države. Matković ostavlja otvorenim pitanje zašto je Pavelić prekinuo cijelu ovu akciju i aktere osudio na likvidaciju.

Mislim da će svaki mladi povjesničar koji se bavi dvadesetim stoljećem poći od ove Matkovićeve knjige, jer će tu naučiti kako treba savjesno raditi i objektivno pisati a da se ipak nitko ne nađe povrijeđenim. Matković je izvrstan učitelj i oni koji isčitavaju njegova djela uvijek će uočiti nešto novo, nešto provokativno, nešto izvanredno zanimljivo i zaključiti da naša povijest nije samo puna "kontroverzi", kako bi to rekao dr. Ljubo Boban, već i puna onog što se ne vidi, kako je to dobro znao dr. Bogdan Krizman. Matković je znao ići pravo zaobilazeći krivudave linije naše vrlo komplicirane hrvatske povijesti. Mislim da mu treba odati najviše priznanje i odlikovanje za ono što je radio i kako je to radio. On je svakako jedan od onih povjesničara koji je utjecao na razvoj povijesne znanosti i njegove zasluge za izgradnju našega povijesnog kadra su nemjerljive. On je na primjeru, a to pokazuje i ova knjiga, pokazao kako povjesničar treba biti nepristran uz poštovanje izvora i njihovih poruka i kako se na taj način može raditi i u nepovoljnim političkim okolnostima. Takovi radovi ne zastarijevaju. Gledajući pažljivo pola stoljeća na povijesne događaje u Hrvatskoj dvadesetog stoljeća, on je često pripomogao da se određenim povijesnim ličnostima dađe u povijesti ono mjesto koje im pripada, bez uljepšavanja i mitologizacije, prema zaslugi i vrijednosti. Radeći tako, on je ostvario plodnu znanstveno-nastavnu karijeru i stekao ugled jednog od najboljih povjesničara u Hrvatskoj.

MIRA KOLAR

Hrvoje MEZULIĆ – Roman JELIĆ, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji 1918. – 1943. Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*, Dom i svijet, Zagreb 2005., 244 str.

Nakladnička kuća Dom i svijet objavila je pod zajedničkim naslovom *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji 1918. – 1943.* tekstove: Hrvoja Mezulića (1902. – 1977.), *Fašizam krstitelj i palikuća*, Zagreb 1946., Pazin 1997., te tri rada Romana Jelića (1905. – 1993.) o potalijančivanju hrvatskih imena i prezimena u Zadru i na otoku Lastovu. Iako oba autora po svojoj vokaciji nisu bili povjesničari, Mezulić je bio pravnik i publicist, a Jelić liječnik, njihovi radovi dokumentarno prikazuju jedan dio dramatičnih događaja tijekom talijanske uprave i totalitarnoga fašističkog režima u Istri i Dalmaciji. Ono što povezuje obojicu autora u njihovim radovima je to što prikazuju metode, postupke i dosege talijanskih fašističkih vlasti u pokušaju zatiranja hrvatskog identiteta toga područja, uz pomoć administrativnog mijenjanja osobnih imena i zemljopisnih pojmova, a sve u svrhu dokazivanja da su novoosvojena područja čisto talijanska. Također treba spomenuti da su oba autora posredno ili neposredno i sami bili sudionici tih dramatičnih događaja, Hrvoje Mezulić rođen je u Puli, a Roman Jelić na Malom Ižu.

Radovi su nastali u različito vrijeme i na različitoj dokumentaciji, različite su historioografske vrijednosti, ali im je sadržaj međusobno povezan. Oba rada dokumentiraju politiku i metode talijanizacije u Istri i Dalmaciji u vrijeme fašizma. U predgovoru knjige autor, Nevio Šetić, piše da *“historiografski gledajući ovakva izdanja možda nisu nužna”*, ali da njihovo objavljivanje svakako govori *“o aktualnosti toga sadržaja i još uvijek nedovoljnoj istraženosti toga razdoblja hrvatske povijesti”*, te na kraju zaključuje *“da je argumentirano raspravljanje i podsjećanje na ta zbivanja znak pažnje prema svima onima koji su tada stradali, bili proganjani i podvrgnuti teroru...”*

Tekst Hrvoja Mezulića, *“Fašizam krstitelj i palikuća”*, nastao je u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, dakle, u razdoblju kada su posljedice samoga rata kao i posljedice nasilne talijanizacije i fašističkog terora iz ranijih razdoblja bile još žive. Stoga i ne čudi što se jedan osobni osjećaj otpora i neprijateljskog stajališta prema talijanskoj asimilacijskoj politici u Istri, koji se može uočiti već u samom naslovu knjige, provlači cijelim tekstom. Pri čitanju ovoga teksta treba uzeti u obzir činjenicu da je sam autor bio aktivni sudionik antifašističke borbe kao i to da je tekst nastao u konfuznom i dramatičnom vremenu u kojem sudbina Istre i krajeva koje je Italija dobila 1920. godine još nije bila definirana. Vrijednost teksta je u tome što autor metode, postupke i dosege talijanskoga državnog eksperimenta u brisanju hrvatskog identiteta okupiranih krajeva, bilo administrativnim putem bilo politikom terora, potkrepljuje izvornom dokumentarnom građom. Osim velikog broja podataka, u čiju vjerodostojnost ne treba sumnjati, tekst je i važan izvor za dokumentiranje poslijeratne situacije u oslobođenoj Istri i Hrvatskom primorju. Kao takav važan je povijesni izvor jednog dramatičnog i emocijama nabijenog razdoblja hrvatske povijesti, razdoblja koje je uslijedilo nakon dvadesetpet godina nasilne talijanizacije i fašističkog terora.

U uvodu autor daje kratak uvid u povijesne događaje koji su doveli do pripajanja Istre, Rijeke, Slovenskog primorja i dijela Kvarnerskih otoka Italiji nakon Prvoga svjetskog rata. Zatim daje sažeti pregled svih relevantnih podataka vezanih uz nasilnu asimilacijsku politiku koju je talijanska fašistička država provodila na anektiranom području Istre i Slovenskog primorja u međuratnom razdoblju. Uvodni tekst kao takav daje uvid u jasne smjernice i procese talijanske asimilacijske politike, nast-

le upravo u međuratnom razdoblju. Te procese autor će detaljnije obraditi u nastavku teksta, pišući o nasilnom potalijančivanju na okupiranim i anektiranim područjima Istre, Kvarnerskih otoka, Hrvatskog primorja i Gorskoga kotara u Drugom svjetskom ratu, vremenu kada ta politika dolazi do svoga vrhunca na administrativnom polju i u fašističkom teroru.

Prvi dio Mezulićeva teksta odnosi se na administrativno mijenjanje mjesnih naziva na području Julijske krajine i u onim dijelovima zapadne Hrvatske koje je Pavelić Rimskim ugovorima prepustio Italiji. U poglavlju o mijenjanju mjesnih naziva u Hrvatskoj posebno je istaknuto pitanje preimenovanja grada Sušaka, kao i pokušaji dokazivanja talijanskog karaktera Čabra i otoka Raba, pri čemu do izražaja dolaze apsurdni potezi talijanskih vlasti u dokazivanju talijanskog karaktera krajeva naseljenih čisto hrvatskim stanovništvom. Dok su prva dva poglavlja posvećena administrativnim potezima, sljedeće poglavlje, *Krstitelji-Palikuće*, posvećeno je provođenju tih odluka na terenu. Navodeći konkretne primjere, dokumentirane izvornom građom, autor piše o nasilnom provođenju asimilacijske politike u okupiranim i anektiranim krajevima, u ovom slučaju Hrvatskog primorja i njegova neposrednog zaleđa. Svaki pokušaj otpora asimilacijskoj politici završavao je terorom, paljenje sela, pokolji civilnog stanovništva ili odvođenje u koncentracijske logor, popraćeno pljačkom i drugim oblicima nasilja u središtu su istraživanja u ovome poglavlju.

Prisilno mijenjanje narodnih porodičnih imena u Istarskoj ili Puljskoj pokrajini, naziv je drugog poglavlja. Poglavlje je posvećeno talijanskim zakonima o promjeni obiteljskih imena i provođenju tih zakona u praksi. Na početku poglavlja analizira se stanje prije donošenje zakona o talijanizacijih slavenskih imena u novoosvojenim područjima, dakle autor piše o pokušajima talijanizacije obiteljskih imena uz pomoć različitih preporuka i odluka lokalnih i državnih vlasti. Zatim se osvrće na zakon o promjeni prezimena za pokrajinu Trento, koji je kasnije protegnut na ostale anektirane krajeve. Pri tome posebnu pažnju pridaje objašnjenju pojma *reduzione dei cognomi in forma italiana* i analizi članka 1. i članka 2. zakona od 10. siječnja 1926. godine. Nadalje obrađuje dokumente koje je izdao pulski prefekt vezane uz potalijančivanje hrvatskih imena i prezimena, rad Stručne savjetodavne komisije za preinačavanje prezimena. Zatim piše o metodama provođenja ovih zakonskih mjera od terora do pisanja tiska i različitih drugih propagandnih metoda. Posljednjih pet poglavlja ovoga dijela knjige posvećeni su konkretnim primjerima preinačavanja hrvatskih imena i prezimena u talijanska, te aktivnom i pasivnom otporu stanovništva krajeva obuhvaćenih tim zakonima.

Posljednje poglavlje "Koliko je prezimena u Istri izmijenjeno?" svojevrsni je sažetak prethodnog teksta u kojem autor donosi brojčane podatke o talijaniziranim hrvatskim prezimenima u Istri. Na kraju, u zaglavlju "Kako je fašistička uprava ipak morala pobrojati svoje Hrvate i Slovence", autor upozorava na jedan apsurd u asimilacijskoj politici talijanskih državnih vlasti koje su više od dvadeset godina pokušavale dokazati čisto talijanski karakter anektiranih područja, da bi zbog ratnih događaja i sve većeg odlaska slavenskog stanovništva u partizane bile prisiljene popisati cjelokupno slavensko stanovništvo tih krajeva kako bi se "jasno znalo tko je Slaven a tko Talijan". Ovime autor želi pokazati kako je već sam talijanska vlast bila prisiljena na ovakav način priznati propast svoje asimilacijske politike. Progovarajući o talijanskim statistikama, u posljednjem odlomku autor za njih kaže da su one "danas samo dokument jedne dugo i ustrajno podržavane, skupo plaćene, ali konačno oborene laži."

Radovi Romana Jelića nastali su dvadesetak godina nakon Mezulićeva. Iz samog naslova je vidljivo da se autor u svome radu bavi talijanskom asimilacijskom politi-

kom u Zadru i na otoku Lastovu, koji su Italiji pripali Rapallskim ugovorom iz 1920. godine. Tri rada iste tematike objavljeni su u ovoj knjizi pod zajedničkim nazivom "Potalijančivanje hrvatskih prezimena u Zadru i na Lastovu za vrijeme fašizma". Kao i Mezulić, Jelić u svome radu također daje dobar uvid u kompleksne socijalne, kulturne, gospodarske, političke i druge okolnosti na anektiranim područjima za talijanske uprave. I dok se Mezulić najvećim dijelom posvetio asimilacijskoj politici i njezinu provođenju u vrijeme Drugoga svjetskog rata, Jelić se bavi zakonskim i administrativnim provođenjem politike potalijančivanja hrvatskih prezimena. Najveći dio rada zauzimaju kopije popisa talijaniziranih obiteljskih imena u Zadru i na Lastovu, te zakonski akti i uredbe koji su donošeni u tu svrhu.

"Potalijančivanje hrvatskih prezimena u Zadru za vrijeme fašizma", rad je objavljen u Radovima instituta JAZU u Zadru (sv. 20, str. 49-109, 1073.). Obrađuje zakone i odredbe koje su talijanske vlasti donosile i primjenjivale u krajevima anektiranim nakon Prvoga svjetskog rata, s posebnim osvrtom na grad Zadar i otok Lastovo. "Dodatak popisu potalijančenih prezimena u Zadru", znanstveni je rad Romana Jelića također objavljen u Radovima Centra JAZU u Zadru (sv. 22-23, str. 294.-306., 1976.). Iz samog naslova vidi se da je ovaj kraći rad objavljen kao dodatak prethodnom tekstu "Potalijančivanje hrvatskih prezimena u Zadru za vrijeme fašizma". U njemu je autor objavio dodatne popise zadarske prefekture o talijanizaciji hrvatskih imena i prezimena u Zadru. Kao poseban dodatak ovome radu priložen je popis talijaniziranih hrvatskih prezimena na Lastovu, koji je u ovoj knjizi tiskan kao posebno četvrto poglavlje. Dok je treće poglavlje, "Potalijančivanje hrvatskih prezimena u Zadru", dodatak iz *Zadarskih novina*, popis iz neobjavljenog rada Romana Jelića.

Na kraju knjige su sažeci na talijanskom i engleskom jeziku, autora Nevija Šetića, kao i biografije obojice autora tekstova objavljenih u ovoj knjizi.

DANIEL PATAFTA

Irvin LUKEŽIĆ, *Povijest riječkih konzulata – Konzulati u Rijeci kroz povijest*, izdavačka kuća Adamić, Rijeka 2004., 435 str.

U Rijeci je sredinom 2004. godine tiskana knjiga *Povijest riječkih konzulata – Konzulati u Rijeci kroz povijest*, autora Irvina Lukežića, riječkog povjesničara i izvanrednog profesora na Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Rijeci. Knjiga je pregledan i detaljan prikaz povijesti konzularne službe u Rijeci. Na početku uvodnog dijela knjige autor piše o samom nastanku knjige i problemima s kojima se suočio kada je pristupio proučavanju konzularne službe u Rijeci kroz povijest "fenomenu o kojem se općenito vrlo malo znađe". Svoje znanstveno istraživanje autor je ponajprije temeljio na sačuvanoj i dostupnoj arhivskoj građi, "povezujući to s informacijama što ih pružaju suvremene periodične publikacije". Autor nadalje navodi kako je prisutan problem nedostatka izvorne građe jer su "strane zemlje s prestankom postojanja vlastitih konzularnih ureda u pravilu odnosile i njihove arhive".

Uvodni dio teksta autor započinje s tezom da "konzuli i konzulati, odnosno, ustanove sa stalnim diplomatskim predstavništvima, u Rijeci djeluju već desetljećima". Osvrćući se na tradicionalnu politiku stanovnika grada koja je u prvom redu bila

uvjetovana gospodarskim interesima, zaštićenih pred predstavnicima svjetovnih vlasti municipalnim slobodama i povlasticama. Dalje u uvodnom tekstu autor daje uvid u povijesne događaje koji su stvorili uvjete za nastanak konzularnih predstavništava i službi u Rijeci, kao i riječkih konzularnih predstavništava u talijanskim pomorskim gradovima, na Malti i u Dubrovniku, tijekom 16., 17. i 18. stoljeća. Stvaranje uvjeta za razvoj konzularne službe u Rijeci autor promatra u kontekstu povijesnih, vojnih i prije svega gospodarskih odnosa određenoga povijesnog razdoblja. Trgovačke veze, razvoj industrije i trgovine, teritorijalno-politički položaj Rijeke u povijesti, društveni odnosi, brodogradnja i pomorstvo, nezaobilazni su čimbenici koji pogoduju ili ne pogoduju nastanku i razvoju konzularnih predstavništava u gradu na Rječini. Ovi čimbenici dotaknuti su i u uvodnom tekstu, kako bi čitatelj što jasnije i u kontekstu povijesnih događaja i odnosa mogao dobiti što cjelovitiju sliku o nastanku konzulata u Rijeci. Najveći dio uvodnog teksta odnosi se na novije doba, od sredine 18. do sredine 20. stoljeća, vrijeme u kojem se Rijeka izgrađuje i izrasta u važan industrijski, pomorski i brodarski grad, te postaje značajan gospodarski čimbenik ne samo u Monarhiji nego i u svijetu. To je vrijeme kada se u gradu otvara najviše konzulata, autor navodi kako je Rijeka 1914. godine imala čak dvadeset i tri konzularna službenika stranih zemalja, bilo u svojstvu generalnih konzula, vicekonzula ili počasnih konzula. Osim što piše o društvenom položaju članova konzularnog zbora u Rijeci, u 19. i početkom 20. stoljeća, autor navodi i neke poznate i važne političke ličnosti toga doba koje su dulje ili kraće vrijeme boravile u Rijeci. Jednom riječju stvorena je dobra slika društvenog i političkog položaja konzularnih predstavnika u Rijeci u vrijeme mađarske uprave. Kraj uvodnog dijela knjige posvećen je konzularnim predstavništvima u Rijeci nakon Prvoga svjetskog rata i aneksije Italiji, 1924. godine, kada grad gubi na svojoj gospodarskoj važnosti i stagnira u svim sferama društvenog i gospodarskog života, a samim time smanjuje se broj konzulata i konzularnih predstavnika u gradu. Osim funkcioniranja konzularnih službi u međuratnom razdoblju, autor se na kraju osvrće i na njihovo funkcioniranje u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata i u samostalnoj Hrvatskoj.

“Riječki konzuli i konzularni uredi”, naslov je drugog dijela ove knjige. U ovome poglavlju autor piše o razvoju organizirane konzularne službe u Rijeci od druge polovice 17. do kraja 20. stoljeća. Navodi kako je “presudnu ulogu u izlaganju povijesne građe imao kronološki slijed događaja, kao i povijesno-zemljopisne okolnosti zemlje s kojom je Rijeka uspostavljala diplomatsko-konzularne odnose”. Osim djelatnosti pojedine konzularne službe, piše i o konzularnim službenicima, i to što je moguće opširnije tako da čitatelj može dobiti dosta jasan uvid u njihovu djelatnost, koju stavlja u kontekst vremena u kojem je pojedinac živio i djelovao. Kao što je sam autor naveo u uvodu ovoga dijela knjige, konzularna predstavništva u Rijeci obrađena su kronološkim slijedom, tj. prema vremenu nastanka. Tako su na prvim stranicama poglavlja obrađeni najstariji konzulati u Rijeci, konzulati Malte, Dubrovačke Republike, papinske države, Kraljevine/Republike/ Francuske, Kraljevine Danske, Mletačke Republike, Genoveške (Ligurske) Republike, Ruskog carstva, sve skupa obrađeno je pedeset i sedam konzularnih predstavništava koja su djelovala ili još djeluju u Rijeci od druge polovice 17. do kraja 20. stoljeća. Najvećim dijelom riječ je o konzulatima europskih država, od kojih neke danas više niti ne postoje, ali svoje konzule u Rijeci imali su ili imaju i Sjedinjene Američke Države, Otomansko Carstvo (Republika Turska), Brazilsko Carstvo (Republika Brazil), Republika Argentina, Kraljevina Perzija, Dominikanska Republika, južnoameričke republike Paragvaj, Meksiko, Urugvaj, Venezuela, Peru i Kostarika, do 1974. konzulat u Rijeci imala je i jedna afrička država, Republika Gvineja Bisau. Iako autor u uvodu navodi kako mu je jedan od glav-

nih problema bio nedostatak izvorne građe za proučavanje pojedinih konzulata, jer su zatvaranjem pojedinog konzulata uglavnom odnošeni i arhivi, slobodno se može reći da je većina konzularnih predstavništava u Rijeci relativno dobro i pregledno obrađena. Važnost djelovanju pojedinih konzulata davale su osobe koje su postavljane za konzule. U samim tekstovima velika pažnja posvećena je upravo tim pojedincima koji su obavljali dužnosti konzula, generalnih konzula, počasnih konzula ili vicekonzula. Prikazana je njihova politička, gospodarska i društvena uloga u životu grada u kontekstu vremena u kojem djeluju. Konzuli su prikazani kao živa spona između zemalja koje su predstavljali i grada u kojem su vršili svoju diplomatsko-konzularnu službu.

Treće poglavlje knjige, "Riječani u konzularnoj službi", posvećeno je Riječanima koji su se istaknuli u konzularno-diplomatskim službama. Kao prvoga poznatog Riječanina u konzularno-diplomatskoj misiji autor navodi o. Marka iz Rijeke (Marcus Fluminensis), augustinca koji je kao opunomoćeni izaslanik kralja Matije Korvina 1464. godine bio upućen u Rim. Sljedeći, kojeg autor navodi, je poznati Senjanin Nikola Jurišić, riječki kapetan od 1528. do 1532. godine, koji je bio poslanik kralja Ferdinanda u Carigradu. U nastavku teksta navedeni su Riječani koji su u 19. i 20. stoljeću radili u konzularno-diplomatskoj službi izvan svoga rodnoga grada. Najvećim dijelom bili su to austrijski državni konzularni službenici ili namještenici drugih europskih zemalja, dakle najvećim dijelom ljudi koji su u konzularnu misiju ulazili na kraće vrijeme tijekom svoje karijere. Autor dalje u tekstu navodi uglavnom samo profesionalne konzularno-diplomatske službenike. Od njih svakako ne može ostati neprimjetan dr. Carlo Laval de Thierry, potomak riječke patricijske obitelji, čiji se daleki predak u drugoj polovici 18. stoljeća doselio u Rijeku. Bio je najbliži suradnik ministra vanjskih poslova fašističke Italije, grofa Galeazza Ciana, Mussolinijeva zeta, a kao školo-vani diplomat, slovio je za jednog od najperspektivnijih talijanskih diplomata svoga vremena. Dva puta vršio je dužnost tajnika talijanske ambasade u Šangaju i kasnije je postavljen za talijanskog izaslanika pri kineskoj vladi u Peking. Treba spomenuti i Sušačanina Josipa Mikuličića, koji je 1936. godine imenovan počasnim konzulom Kraljevine Jugoslavije u Sydneyu, a nakon Drugog svjetskog rata bio je predsjednik Jugoslavenskog kluba u Sydneyu. Možda je jedna od najzanimljivijih diplomatskih karijera ona grofa Alexandra Hoyosa, sina suvlasnika riječke Tvornice torpeda grofa Georga Hoyosa i unuka Roberta Whiteheada, koji se rodio u Rijeci u vrlo uglednoj i utjecajnoj obitelji veleindustrijalaca i aristokrata. Bio je vojni ataše u austrijskim veleposlanstvima u Peking, Parizu, Beogradu i Berlinu, tajnik izaslanstva u Stuttgartu i Londonu, te od 1912. godine šef kabineta Ministarstva vanjskih poslova u Beču. Jedan je od odgovornih sastavljača ultimatumu Kraljevini Srbiji.

Sljedeće, četvrto poglavlje nosi naslov "Strani diplomatsko-konzularni predstavnici na službi izvan Rijeke". Poglavlje se odnosi na strane službenike koji su u Rijeci neko vrijeme boravili ili radili, a koji su kasnije stupili u diplomatsko-konzularnu službu ili se nakon završetka službe nastanili u Rijeci. Najpoznatiji primjer ostvarenja takve karijere je Antun Mihanović Petropoljski, preporoditelj i autor teksta hrvatske nacionalne himne. Mihanović je 1836. godine započeo svoju konzularnu službu, prvi je austrijski konzul u Beogradu, zatim je austrijski konzul u Solunu, generalni konzul u Smirni, Carigradu i Bukureštu. Tijekom boravka u Rijeci uvršten je među gradske patricije, a tu je napisao i svoju *Horvatsku domovinu*. Treba spomenuti i dr. Ivu Grisogona, političara, novinara i publicista rodod iz Cavtata, koji krajem 1917. i tijekom 1918. godine uređuje *Primorske novine* na Sušaku, a od 1920. do 1928. godine bio je generalni konzul, a zatim i veleposlanik Kraljevine SHS u Buenos Airesu.

Posljednje, peto poglavlje, "Konzuli u političkim i sportskim udruženjima", kratko je poglavlje posvećeno pojedincima koji su krajem 19. i tijekom prve polovice 20. stoljeća djelovali kao sportski konzuli, tj. zastupnici stranih sportskih udruženja. U međuratnom razdoblju u Rijeci su djelovali politički konzuli koje je postavljao vladajući talijanski fašistički režim. Od njih je istaknut samo Giovanni Host venturi, riječki fašist i kasniji Mussolinijev ministar za promet i veze.

U zaključku autor se ukratko osvrće na samu knjigu, te na početku teksta kaže kako je povijest konzulata u Rijeci važan i nezaobilazan segment povijesti grada, koji se stoljećima oblikovao kao "emporijski od međunarodnog trgovačkog, pomorskog i tranzitnog značaja". U nastavku zaključnog teksta autor u kratkim crtama daje jedan pregled knjige dodatno objašnjavajući ulogu konzulata i osoba koje su obavljale službu konzula za društveni, gospodarski i politički život grada, kao i njihovu vlastitu karijeru. Na samom kraju zaključka autor je napisao da iako sam naslov knjige "sugerira zao kruženost i završenost, ona je daleko od toga da bude dovršena. Svaki je od spomenutih konzula i konzulata, odvojena priča, zasebna cjelina koja bi, u nekoj idealnoj viziji zahtjevala daleko širu i potpuniju elaboraciju od one što je čitatelju ponuđena na prethodnim stranicama".

Unatoč svemu, ostaje činjenica da iza nastanka ove knjige stoji jedan opsežan i temeljit rad, kao i činjenica da je knjiga jedan iznimno vrijedan doprinos gospodarskoj, kulturnoj, političkoj, pravnoj i društvenoj povijesti grada Rijeke, te nam uvelike otkriva jedno novo i zanimljivo područje prošlosti grada na Rječini i njezinih stanovnika. Njezina vrijednost nalazi se i u tome što ponovno afirmira jedno područje povijesti, povijest diplomacije, koje je u hrvatskoj historiografiji uvijek imalo važno mjesto u znanstvenom proučavanju, u ovom slučaju sagledano iz perspektive jednoga grada koji je u prošlosti imao vrlo važnu ulogu u svjetskom brodarstvu, industriji i trgovini. Afirmirana je jedna tema koja je u proučavanju prošlosti grada Rijeke do novijeg vremena bila zanemarena ili u drugom planu, ponajprije vezana uz neka od prijelomnih razdoblja u povijesti grada. Izlaženje ove knjige možemo povezati sa sve većim i sustavnijim proučavanjem gospodarskog značaja Rijeke u prošlosti i afirmacije njezine gospodarske baštine, što je česta tema mnogih znanstvenih radova i knjiga izašlih u posljednje vrijeme.

DANIEL PATAFTA

Željko DUGAC, *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb 2005., 26 slika, 8 tablica, 196 str.

Povijest medicine u Hrvatskoj ima dugogodišnju tradiciju koja seže unatrag do 1927., kada je osnovana prva Katedra za povijest medicine na Medicinskom fakultetu pod Lujom Thallerom. Snažan je zamah ovom području u poratnom razdoblju dao znanstveni i organizacijski rad Mirka Dražena Grmek, utemeljitelja Odsjeka za povijest medicinskih znanosti HAZU-a, institucije iz koje dolazi i Željko Dugac. No, unatoč dugogodišnjoj tradiciji i relativno velikom broju kraćih radova objavljenih u

medicinskoj i humanističkoj periodici, knjige o povijesti medicine na tlu Hrvatske - s iznimkom različitih prigodničarskih izdanja raznolike kvalitete - su rijetke. Već zbog tog razloga treba pozdraviti odluku mlade izdavačke kuće "Srednja Europa" da dađe potporu ovom području.

Mnogo važnije za integraciju hrvatske povijesti medicine sa svjetskom historiografijom te za obogaćivanje uvida u društvenu i kulturnu povijest Hrvatske u dvadesetom stoljeću je to što je odabir teme i pristup ove knjige u skladu s modernim trendovima u sklopu povijesti medicine na Zapadu. Naime, posljednjih desetljeća povijest medicine je od discipline koja proučava živote slavnih liječnika i znanstvenika i bilježi njihova postignuća postala dinamično područje koje istražuje sve sudionike zdravstvenih interakcija: pacijente, liječnike, medicinsko osoblje, no i farmaceutske industrije i državnu administraciju; koje ne zauzima pristrano stajalište prema zapadnoj, tzv. "ortodoksnoj" medicini već ozbiljno proučava i druge medicinske kulture i načine liječenja; te smješta povijesnomedicinske događaje u društveni, politički i kulturni kontekst u kojemu su se dogodili kako bi razumjela razloge promjena.

Dugčeva studija je dobar primjer takvog pristupa u povijesti medicine. Tema knjige je, kao što naslov kaže, rad Rockefellerove fondacije u javnozdravstvenim projektima u međuratnoj Jugoslaviji. Ta je filantropska zaklada osnovana početkom 20. stoljeća novcem Johna D. Rockefellera. Veliki dio sredstava fondacije je još od samih početaka djelovanja bio usmjeren k unapređenju medicinske znanosti i zdravstva i iako su se u ranom razdoblju financirali isključivo projekti u Sjedinjenim Američkim Državama, već od 1913. njezino se polje djelovanja širi izvan američkih granica. Bitna i originalna je značajka projekata bila, kako Dugac piše na 14. str. to što su se sklapali "s državnim strukturama, a ne s pojedincima", te što su bili ograničenog trajanja i nastojali potaknuti samostalnost izvodilaca, kako bi se održali i nakon što bi ih prestala financirati fondacija. U Kraljevinu SHS Rockefellerova fondacija je ušla ubrzo nakon Prvog svjetskog rata, pomažući medicinske fakultete u zemlji, no središte aktivnosti ubrzo se premjestilo u područje javnog zdravstva, gdje je zaklada pomagala u osnivanju i aktivnostima javnozdravstvenih ustanova (ponajviše Škole narodnog zdravlja u Zagrebu, osnovane 1927.), stipendirala darovite studente i mlade liječnike u disciplinama važnim za javno zdravstvo, te podržavala programe borbe protiv određenih endemija i razvoj vitalne statistike.

Implicitno postavljena teza autora, koju uvjerljivo dokazuje u šest poglavlja (podijeljenih u manje jedinice), je da je sudbina javnozdravstvenih projekata u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bila usko vezana uz događaje u nacionalnoj politici. Državni je aparat, na čelu s vladom i kraljem, dopuštao rad Rockefellerove fondacije i pristajao dijelom financirati započete projekte u zamjenu za korištenje javnozdravstvenih uspjeha - pada mortaliteta, iskorjenjivanja endemija poput malarije ili endemskog sifilisa u Bosni - u svrhu vlastite izborne promidžbe. Međunacionalne tenzije prenosile su se u javno zdravstvo gdje su srbijanski liječnici optuživali Rockefellerovu fondaciju da protežira zagrebačku Školu narodnog zdravlja, te podržavali osnivanje lokalnih "zdravstvenih zadruga" nasuprot centraliziranim projektima pod vodstvom glavnoga jugoslavenskoga javnozdravstvenog ideologa i organizatora Andrije Štampara. Štampar je kao stranački neutralni Hrvat, beogradski administrator, liječnik-državni službenik i čovjek od povjerenja Rockefellerove fondacije morao neprekidno balansirati između suprotstavljenih interesa Hrvata i Srba, liječničkih strukovnih organizacija i javnog zdravstva, te Jugoslavije i američke zaklade. U trenutku kad je uspostavom diktature 1929. ta krhka ravnoteža poremećena, Štampar je izgubio svoj položaj,

a Rockefellerova fondacija, iako prisutna sve do početka Drugoga svjetskog rata, bitno je smanjila opseg rada i investirana sredstva.

Iscrpni kronološki prikaz rada Rockefellerove fondacije i Andrije Štampara omogućava konstrukciju "javnozdravstvene crte vremena", koju možemo položiti na političku crtu vremena i uočiti kako je nacionalna politika utjecala na zdravstvo - i obratno. Takva je interpretacija dijelom započeta već u ovoj knjizi, no preostalo je dosta prostora za političke povjesničare Jugoslavije između dvaju ratova da ponude svoje viđenje. S povijesnomedicinske strane, knjiga otvara veliki broj pitanja na koje autor, ovom prilikom, nije bio u mogućnosti odgovoriti. Primjerice: Koliko je na Andriju Štampara utjecala "rockefellerska" vizija javnog zdravstva, a koliko socijalnomedicinske ideje nastale u srednjoj Europi (gdje istodobno anatom, socijaldemokrat i reformator Julius Tandler u tzv. "Crvenom Beču" pokreće niz sličnih projekata). Koliko je, uistinu, Rockefellerova fondacija bila politički neutralna? Zatim, u kolikoj se mjeri rad Rockefellerove fondacije u Jugoslaviji razlikovao od njezinih projekata u drugim zemljama, poput Mađarske, Poljske, ili pak iznimno bogato financirane Italije? Na kraju knjige Dugac naznačuje da postoje velike sličnosti između jugoslavenskih projekata i kasnijeg rada fondacije u Kini, gdje su važnu ulogu u ime fondacije igrali Andrija Štampar i njegov "drugi čovjek" Berislav Borčić. Na 153. str. Dugac piše: "Budućim istraživanjima ostaje da rasvijetle za sada nejasne pojedinosti vezane uz djelovanje Fondacije na području Kine te veze s programima u Jugoslaviji." Ovo je zanimljivo pitanje od uistinu međunarodne važnosti jer, kako je poznato iz istraživanja postkolonijalne medicine, Kina je kasnije postala svjetski model uspješne primarne skrbi za zemlje Trećeg svijeta, na čijim su se iskustvima gradile preporuke vodeće poslijeratne institucije u području javnog zdravstva, Svjetske zdravstvene organizacije.

Posebna je snaga studije u bogatstvu arhivske građe na kojoj je temeljena. Dok jedan dio potječe iz hrvatskih arhiva i knjižnica, posebice Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu i Odsjeka za povijest medicinskih znanosti u HAZU, veliki dio je pohranjen u Arhivu Lige naroda u Genevi te u Rockefellerovom arhivskom centru u Sleepy Hollow'u, državi New York, u Sjedinjenim Američkim Državama. Ni ženevski ni američki dokumenti, bez kojih ova knjiga ne bi bila moguća, dosad nisu bili korišteni. Autor daje naslutiti da njegova dosadašnja opsežna istraživanja nisu još ni blizu iscrpila ove iznimno bogate izvore građe te da se mogu očekivati novi nalazi.

S uredničke strane treba svakako pohvaliti dobar izbor fotografije za naslovnu stranicu te općenito veliki broj i izvrstan izbor fotografija u knjizi, koje izvršno prikazuju i nadopunjuju tekst. Jedino je šteta je što nije uključen i opsežniji sažetak na engleskom jeziku. Naime, povijest Rockefellerove fundacije, međunarodnog zdravstva i medicine u 20. stoljeću su živa područja istraživanja i zasigurno bi takav kratki prikaz bio koristan zainteresiranim čitaocima koji ne govore hrvatski.

TATJANA BUKLIJAŠ

Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*,
Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje Slavonski Brod, Židovska općina Osijek, Pauk
Cerna, Osijek 2005., 255 str.

U zajedničkoj nakladi slavonskobrodske Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba, Židovske općine Osijek te poduzeća Pauk iz Cerne nedavno je objavljena knjiga posvećena povijesti Židova, odnosno židovske zajednice u Osijeku. Autorstvo ove knjige, koja predstavlja prvi od dva sveska vezana uz spomenutu problematiku, potpisuje dr. sc. Zlata Živaković – Kerže, a riječ je o knjizi koja zapravo pokriva jedan mali dio (razdoblje između dvaju svjetskih ratova) bogate povijesti židovske zajednice u Osijeku.

Nakon riječi urednika (prof. dr. sc. Darko Fischer i Damir Lajoš) i autoričina predgovora (6.-7.) slijedi prikaz povijesti osječkih Židova između 1918. i 1941. (9.-155.). Ovaj prikaz možemo podijeliti na nekoliko manjih odsječaka ovisno o tematici koja je obrađena u pojedinom odsječku knjige, a autorica ga je započela kraćim prikazom najvažnijih podataka o društvenim i gospodarskim prilikama koje su vladale u Osijeku međuratnog razdoblja (10.-14.). Zatim slijede ostali tematski odsječci knjige naslovljeni: “Židovi u Osijeku” (15.-38.), “Općinski život” (39.-89.), “Kulturni život” (90.-94.), “Raznovrstan društveni život” (95.-116.), “Sportski život” (117.-125.), “Ostale aktivnosti” (126.-131.), “Prosvjetni i socijalni rad” (132.-139.) te “Obiteljski život i običaji” (140.-154.). Ovo djelo koje je pisano vrlo jednostavnim jezikom lako je čitljivo, a autorica je zahvatila sve pore društvenog života Osijeka u kojima su veliku ulogu imali Židovi. Iako u manjini među osječkim Židovima, osječku židovsku zajednicu su gospodarski i općedruštveno obilježili trgovci i veletrgovci, obrtnici te industrijalci i bankari. Autorica je posebno prikazala trgovačku i obrtničku djelatnost osječkih Židova, zatim njihov udio u industrijskoj djelatnosti i novčarskom poslovanju, a istaknula je i najvažnije predstavnike intelektualnog sloja Osijeka. Osim prikaza djelovanja osječke bogoštovne općine i strujanja u njoj, Zlata Živaković-Kerže je poseban odsječak posvetila kulturnom i društvenom životu u kojemu je dala prikaz Gornjogradske i Donjogradske čitaonice kao i kraće prikaze djelovanja Djevojačkoga cionističkog društva, Židovskoga nacionalnog društva i napora na izgradnji njihove čitaonice, zatim Udruženja cionističkih žena itd. Posebnu ulogu u osječkoj povijesti, osobito povijesti sporta, imala su udruženja osječkih Židova od kojih je prednjačilo Židovsko športsko gombalačko društvo “Makabi”. Osim nogometa spomenuto društvo je imalo i sekciju ritmičke gimnastike, šahovsku te stolnotenisku sekciju, a o velikoj ulozi Židova u sportskoj povijesti Osijeka govori i da su osim Makabija osnovana još neka društva, poput veslačkog kluba “Bar Kohba” itd. Slobodnozidarska loža “Budnost”, Rotary club, prosvjetni i socijalni život kao i religioznost osječkih Židova neke su od tema koje je autorica obradila u knjizi. Prikaz povijesti osječkih Židova između dvaju svjetskih ratova autorica zaključuje kratkim pasusom naslovljenim 1941. – “Ususret godinama stradanja” (155.), kojim zapravo najavljuje najgore razdoblje povijesti osječke židovske zajednice, a ujedno i drugi svezak ove povijesti u kojemu će, između ostaloga, biti obrađeni događaji iz Drugoga svjetskog rata, odnosno razdoblja Nezavisne Države Hrvatske i holokaust.

Na poslijetku, a nakon kraćeg prikaza ove vrijedne knjige, treba dodati i da je svoj prvi svezak povijesti osječkih Židova autorica nadopunila i sažecima na hrvatskom i engleskom jeziku (157.-163.) te biografskim podacima 156 istaknutijih osoba u djelo-

vanju osječke židovske zajednice između dvaju ratova (166.-226.). Zatim slijedi izvadak iz recenzija dr. sc. Bosiljke Janjatović i dr. sc. Josipa Vrbošića (229.-231.), tumač nekih hebrejskih i judaističkih pojmova (233.-241.), popis kratica (243.-244.) te popis korištene literature i izvora (247.-251.). Iz znanstvenoga aparata, ali i popisa korištenih izvora vidljivo je kako se autorica koristila izvornim arhivskim gradivom pohranjenim u pismohrani Židovske općine Osijek, zatim u fondovima Državnog arhiva u Osijeku i Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu, gradivom Jevrejskog muzeja iz Beograda, kao i onodobnim novinskim napisima kako bi što potpunije dokumentirala i prikazala jedan odsječak povijesti osječke židovske zajednice.

Objavljivanje ove zanimljive knjige posvećene židovskoj zajednici grada Osijeka samo je još jedan prinos rasvjetljavanju jednog važnog dijela hrvatske prošlosti. Naime, iako su prema brojčanim pokazateljima Židovi imali marginalan udio u ukupnom broju pučanstva (na početku 20. stoljeća oko 7 posto), njihova uloga u gospodarstvu, društvenim, kulturnim i drugim djelatnostima je uvelike nadmašivala njihovu brojnost. Stoga nije prehrabro zaključiti da su osječki Židovi utisnuli snažan pečat gradu uz desnu obalu rijeke Drave, kako je to u predgovoru navela i autorica knjige (7.), a što je u knjizi i zorno prikazano.

MARIO KEVO

John KEEGAN, *A History of Warfare*, Hutchinson; London 1994., 496 str.

“Rat nije nastavak politike drugim sredstvima”, rečenica je kojom počinje ova knjiga upuštajući se tako u nepotrebnu polemiku s Clausewitzem i njegovim poznatim djelom *O ratu* jer autor smatra da se Clausewitzov princip ne može primijeniti na ratovanje općenito, nego samo na ratove u kojima sudjeluju uređene države, ratove koji imaju svoj početak i kraj i disciplinirane jedinice koje slušaju i provode zapovijedi pretpostavljenih (koliko god apsurdne bile).

Ratovanje je staro koliko i sama povijest čovječanstva, ratovalo se prije postanka države i u najprimitivnijim zajednicama gdje su svi muški pripadnici bili ratnici, a ratovi su trajali gotovo u kontinuitetu vodeći se većim ili manjim intenzitetom. Različite kulture u različito doba vodile su ratove na različite načine. Stoga se principi vođenja rata koje navodi Clausewitz nekoj drugoj kulturi mogu činiti apsurdnim i neprihvatljivim. Autor je ovu apsurdnost i potkrijepio primjerom iz same Clausewitzove vojne karijere. Naime, Clausewitz je tijekom Napoleonskih ratova neko vrijeme služio kao časnik u ruskoj carskoj vojsci gdje se susreo s kozačkim načinom ratovanja, koji je u njemu izazivao gađanje i smatrao ga u svemu suprotnim principima ratovanja kakvo bi trebalo biti. Kozaci naime nikad nisu izravno napadali dobro organiziranog neprijatelja, čak iako bi bili i nekoliko puta brojniji, jer to je podrazumijevalo i sigurne žrtve na njihovoj strani. Radije bi se držali na distanci, povremeno uznemirivali protivnika (udari i bježi) a napadali samo kada je pobjeda (a time i plijen) bila sigurna uz minimalne gubitke. Najdrastičnijem primjeru takvog ratovanja bio je svjedok i sam Clausewitz prilikom povlačenja Napoleonove vojske iz Rusije 1812. godine. Izmučene francuske vojnike koji su se promrzli vukli u do koljena dubokom sni-

jegu nemilosrdno bi napadale skupine Kozaka, a tamo gdje bi Francuzi pružali organizirani otpor Kozaci bi se držali na distanci. Stravična završnica odigrala se na rijeci Berezini, gdje je uslijedio pokolj dijela vojnika koji su ostali na drugoj strani rijeke jer je Napoleon naredio spaljivanje mostova. Nakon pokolja uslijedila je pljačka, a zarobljene francuske vojnike prodavalo se poput roblja. Ti su se prizori duboko dojmili Clausewitzu iako je kao profesionalni vojnik u nekoliko vojski već svjedočio užasnim prizorima (Keegan smatra da je to zato što su toliko odstupali od principa koje će kasnije uobličiti u svom djelu). Kako bilo, to je kozački način ratovanja koji su stoljećima primjenjivali i koji je proistekao iz njihove kulture i načina života. Sam naziv Kozak proistječe iz turskog naziva za slobodnjaka - Kozaci su potomci kršćana koji su bježali pred vladarima Poljske, Litve i Rusije u stepu, gdje nije bilo zaštite zakona nego su se morali osloniti na vlastite snage i vještinu. Ratovanje je za njih bila kultura i način života, ali ratovati tako da dožive sutrašnji dan. Koliko god se takav način vođenja rata gadio Clausewitzu, toliko bi se i njegovi principi Kozacima činili smiješnim i nadasve glupima.¹ I ne samo njima, Samuraji, Mameluci i mnoge druge kulture smatrali bi Clausewitzu neprihvatljivim.

Ali to nije bitno, Clausewitzovo djelo je filozofsko djelo o ratu i kako ga najučinkovitije voditi. On je vrlo svjestan da postoje i drukčiji načini ratovanja (iako mu to Keegan niječe), ali o njima ne raspravlja jer ih smatra neučinkovitim, a neučinkoviti rat samo odgađa i produljuje neizbježno, povećavajući mu tako u konačnici cijenu.

Sam smatram da se misao "rat je nastavak politike drugim sredstvima" može primijeniti i na najprimitivnija društva, jer čovjek je bio "politička životinja" i prije uspostave države. Ritualni način ratovanja kod nekih primitivnih društava s utvrđenim pravilima, gdje se u pojedinim kulturama čak isplaćuje odšteta za ubijenog protivnika, dovodila je do stanja trajnog rata, koji se vodi na mahove, većim ili manjim intenzitetom, ali koji je uvijek tu.² Politika, ili nazovimo to kako god hoćemo, određene zajednice u tom slučaju određuje je li takvo stanje neodrživo i mora li se nešto mora mijenjati. U slučaju da odluče da moraju nešto mijenjati kako bi okončali taj rat, najbolje je u tom slučaju držati se Clausewitzovih principa, naravno, primijenjenih na stupanj razvoja i vrijeme određenog društva. To što se najvećim dijelom ratovi nisu vodili po tim principima nije Clausewitzova krivnja, on je samo iznio svoju teoriju kako najučinkovitije dobiti i završiti rat. Zato smatram da je uvodna polemika u knjizi suvišna, pogotovo što i sam autor napominje da Clausewitz piše o ratu kakav bi trebao biti, a ne onakvom kakav zapravo je i kakav se vodi. Ako je termin politika sporan, preformulirajmo Clausewitzovu misao u "rat je nastavak obrane interesa društvene zajednice drugim sredstvima" i možemo je primijeniti na sve kulture. Tako sve principe navedene u Clausewitzovu djelu ne treba kruto tumačiti, već uzevši u obzir vrijeme u kojem su nastali možemo ih primijeniti na svaki rat.

¹ Keegan navodi još jedan slučaj gdje se odlično ocrtavaju različitosti u kulturi ratovanja, onaj engleskih dobrovoljaca filhelena koja su pomagali Grčki ustanak 1821. Filheleni su bili zgroženi grčkom taktikom izbjegavanja frontalnih sukoba i pitali se gdje su nestali potomci slavnog Aleksandra, samim Grcima nije padalo na pamet ustrojavati jedinice poput pukovnija i izravno se sukobljavati s turskom vojskom, radije su primjenjivali taktiku izbjegavanja većih sukoba i napadali manje i slabije jedinice.

² Sam Keegan ovdje navodi primjer plemena Yanomanö koji živi u tropskoj prašumi na granici između Venecuele i Brazila. Broj im se kreće oko 10.000 i žive u grupama od 40-250 duša i do 70-ih godina uopće nisu dolazili u dodir s drugim civilizacijama. Grupe međusobno sklapaju savezništva koja su u konstantnom sukobu.

Djelo je inače vrlo dobra sinteza povijesti ratovanja, koja pokušava odgovoriti ne samo na pitanje kako već i zašto ljudi ratuju. Keegan prati razvoj ratovanja od najranijih ljudskih zajednica u prethistoriji do današnjih dana potkrjepljujući ga mnoštvom primjera iz različitih kultura.

U doba kad se javljaju prve ljudske zajednice koje počinju obrađivati zemljište i baviti se uzgojem stoke, javlja se i prva prijelomnica u ratovanju. Do tada su se sukobi javljali zbog teritorija među zajednicama koje žive od lova i prikupljanja. U tom trenutku dolazi do nove vrste sukoba između dviju različitih kultura kada lovci, superiorniji u korištenju oružja, podjarmljuju zemljoradnike koji su vezani uz obrađeno zemljište. Iz tog osjećaja superiornosti proizlaze zametci aristokracije, dolazi do prvih podjela na one koje rade i one koji ratuju. U početku takvi sukobi nisu mogli biti česti, jer prostor je bio rijetko naseljen i ljudi su više energije trošili na kolonizaciju nego na ratovanje. S prvim civilizacijama koje se javljaju na velikim rijekama Eufratu, Tigrisu, Nilu i Indu te njihovim sposobnostima organiziranja proizišlih iz potrebe izgradnje i održavanja sistema navodnjavanja javljaju se i mnoge novine u ratovanju - zidovi oko gradova sve su kompleksniji, metalno oružje zamjenjuje kameno, pojavljuju se oklop i kaciga. Viškovi hrane omogućuju stvaranje vojski organiziranih u jedinice koje počinju voditi prve prave bitke i ratove s organiziranim vojnim pohodima. Tim pohodima još nedostaje dubine jer su ograničeni logističkim mogućnostima. Uvođenje bojnih kola, koja su vukle konjske zaprege, omogućilo je kretanje na većim udaljenostima. Uskoro su se prve države nastale na velikim rijekama našle na udaru naroda koji su koristili bojna kola. Tako oko 1700. g. prije Krista Egipat osvaja narod Hiksa, u 16. st. prije Krista. Huriti i Kasiti su razorili Babilon, a dolina Inda našla se na udaru arijskih naroda. Njihova vladavina nije bila dugog vijeka, ali su novim carstvima ostavila u naslijeđe tehniku i etiku imperijalnog ratovanja, a carstva postaju višetetnačka.

U to vrijeme na prostranim stepama Azije događala se nova prekretnica. Konji koji su vukli zaprege Asiraca, Hetita, Egipćana i mnogih drugih naroda kao i stepski konji Azije bili su preslabi da bi mogli nositi jahača na leđima. Selektivnim uzgojem stepskim narodima uspjele je uzgojiti dovoljno snažne konje koji su bili u stanju nositi teret jahača i razviti opremu za učinkovito jahanje, uzde i sedlo. Takve vojske konjanika, do tada neviđene pokretljivosti, poput Huna, Turaka, Mongola, uz upotrebu još jedne inovacije u naoružanju, kompozitnog luka, predstavljat će glavnu prijetnju carstvima i kraljevstvima Europe i Azije u nadolazećim stoljećima.

Za sljedeću prekretnicu u ratovanju zaslužni su Grci, a obilježit će način ratovanja zapadnih civilizacija do današnjih dana. Bila je to primjena nove taktike i načina razmišljanja u vođenju rata. Iako je prije Grka bilo i te kako krvavih sukoba, težilo se voditi bitke na odstojanju, koristiti što više projektila, u bliske sukobe nevoljko se ulazilo osim ako pobjeda nije bila sigurna. Grci odbacuju svako kolebanje i teže odlučnoj bitci, beskompromisnoj, vođenoj vještinom i hrabrošću, na bliskom odstojanju, čak i po cijenu mogućeg poraza. Glavni nositelj bitke je falanga, postrojba oklopljenih vojnika, obično osam redova duboka, naoružana dugim kopljima i mačevima, s velikim štitovima. Iako je predstavljala zastrašujući prizor na bojnopolju, slabost falange je bila u njezinoj pokretljivosti. Nakon razbijanja protivnika nije bila pogodna za progon protivnika, a na neravnom terenu teško je bilo održavati koherentnost. Stoga ju je trebalo kombinirati s lakim pješastvom. Vrhunac grčkog načina ratovanja predstavlja pohod Aleksandra Velikog. On zadržava falangu kao jezgru svoje vojske, pridodajući joj i druge rodove, od kojih je najvažnija konjica, dobivši tako umnogome na pokretljivosti. Koordiniranje takve vojske sastavljene od više rodova zahtijevalo je ne samo spretnost zapovjednika, već i maksimalnu uvježbanost vojnika. Rezultat je bio da je

grčka vojska naizgled nevjerojatnom lakoćom porazila višestruko jačeg neprijatelja - Perzijsko carstvo.

Grčki primjer preuzimaju i usavršavaju Rimljani. Najznačajnija novina koju uvode Rimljani nije nova vrsta oružja ili taktike, već uvođenje profesionalne plaćene vojske. Iako nisu prvi koji su uveli regularnu plaćenu vojsku s pratećom infrastrukturom koja se sastoji od vojarni, vojnih spremišta i centralizirane proizvodnje naoružanja (prvi su to učinili Asirci), niti jedna vojska prije Rimske republike nije postigla tako visoku razinu administrativno vođenog novačenja, organizacije, zapovijedanja i opskrbe. Rimljani su bili prvi u nečem drugom, naime iz tako organizirane vojske proistekao je prvi profesionalni časnički kadar - centurioni. Centurioni nisu plemićkog podrijetla, već se imenuju iz redova unovačenih vojnika, najboljih veterana koji su se dokazali u vojnoj vještini na bojnom polju. Na taj su način prenosili s naraštaja na naraštaj akumulirano znanje i disciplinu i omogućili rimskoj vojsci da se uspješno nosi sa stotinama neprijatelja u gotovo pet stoljeća neprekidnog ratovanja.

Padom Rimskog carstva dolazi do zastoja u razvoju tehnika ratovanja i to ne samo na Zapadu. Promjena ima te cijelim srednjim vijekom u Europi dominiraju feudalne vojske oklopljenoga teškog konjaništva, a vrhunac doživljavaju u vrijeme križarskih ratova u obliku vojničkih redova poput templara ili ivanovaca. Pripadnici ovih redova spoj su teško oklopljenog pješaka (njihovo naoružanje i oklop do tada su bili tipični za pješake) i konjanika. Ideološki su bili jako motivirani, jurišali su izravno na neprijatelja tražeći direktnu konfrontaciju (naslijeđe grčke falange, većina konjaničkih naroda istoka traže pobjedu manevriranjem i borbom s daljine, najčešće lukom). Međutim, teško konjaništvo nije stvarna inovacija, to je spoj već poznatih tehnika, uključujući i taktiku. Kako bilo, teško konjaništvo prevladava gotovo tijekom cijelog srednjeg vijeka, što će prekinuti tek izum vatrenog oružja iako su se i prije same pojave vatrenog oružja pojavile učinkovite taktike za zaustavljanje juriša teške konjice, kao što su dugačka koplja helebarde. Trebalo je samo čvrsto držati koplje, imati jake živce i ne podlijeći panici, u čemu su se posebno isticali Švicarci.

Vatreno oružje u početku je bilo nezgrapno i stoga je glavnu primjenu našlo pri opsadama gdje je služilo za proboj gradskih zidina, a nešto kasnije top postavljen na brodsku palubu predstavljao je glavno oružje europske ekspanzije. Usavršavanje vatrenog oružja mijenjalo je ustroj i izgled vojski. Ubrzo se uvidjelo da se najbolji učinak postiže ako vojnici otvaraju vatru istodobno, ne ciljajući pojedinačne mete, nego u masu protivnika. Pošto je za ponovno punjenje puške trebalo određeno vrijeme, učestalost vatre dodatno se povećavala naizmjeničnim ispaljivanjem salvi. Sve to zahtijevalo je uvježbanost i disciplinu, vojnici se uniformiraju, stvaraju se prve pukovnije (prva u Pruskoj 1656. godine), preteče današnjih vojnih jedinica. U vrijeme Francuske revolucije došlo je do omasovljenja vojski, u većini europskih zemalja uvodi se vojna obveza, časničko zanimanje postaje otvoreno svima, stvaraju se nacionalne vojske poput današnjih. Naravno, tehnološki napredak je i dalje unosio novine, kako su oružja postajala učinkovitija tako je i bojište postajalo sve šire. Ratovi su uvlačili sve slojeve pučanstva, ali osnova vojske je i dalje ista - vojnik koji je prošao obuku i koji je dio hijerarhijski ustrojene nacionalne vojske.

Sve do izuma atomskog oružja. Za Keegana je ono krajnji dokaz ispraznosti Clausewitzove teorije jer doslovno primijenjena dovela bi do samouništenja (iako nikada nije suvišno ponovno naglasiti besmislenost upotrebe atomske energije u svrhe ratovanja, čak i kad se na problem gleda iz ovako neobičnog kuta). Kao i na početku, tako mi se i na kraju knjige raspravljanje s filozofskim djelom Carla von Clausewitzta čini potpuno promašenim. Na stranu to što Clausewitz nije mogao ni

zamisliti da će u budućnosti postajati takva vrsta naoružanja koja će biti u stanju proizročiti sveopće uništenje, njegove teorije idu za tim kako zaraćenoj državi osigurati pobjedu, a rezultat nuklearnog sukoba teško da bi se mogao tako nazvati. Sasvim je sigurno da bi takav rat izazvao samouništenje zaraćenih snaga, o čemu bi politika trebala voditi računa.

Osim ovako iznesenoga općeg dijela, knjiga sadrži i druge aspekte važne za razumijevanje ratovanja tijekom povijesti kao što su uloga logistike i njezin razvoj, razvoj utvrda i sl. Knjiga je pisana čitljivo i potkrijepljena je mnoštvom primjera. Naći će se tu još pokoja sporna tvrdnja (i opet vezana uz Clausewitza), poput one da je Hitler najopasniji ratni vođa (most dangerous war leader ever) jer je jedini u jednoj osobi ujedinjavao sljedeće tri karakteristike: opsjednutost tehnologijom (i željom da je primijeni u ratovanju), vjeru u nadmoć ratničke kaste te je uvjereni i doslovni pobornik Clausewitzove teorije. Sad, koliko je to jedinstveno po meni je sporno koliko i Hitlerovo razumijevanje vojno-tehnološkog aspekta i njegove primjene u ratu. Mislim da bi knjiga puno bolje funkcionirala kad bi Keegan u potpunosti zaboravio na Clausewitza i posvetio se čistoj sintezi povijesti ratovanja.

AMIR OBHOĐAŠ

Mirko D. GRMEK, Louise L. LAMBRICHS, *Buntovnici iz Villefranchea. Pobuna jednog bataljona SS trupa septembra 1943.* Sarajevo – ArmisPrint, 2005, 509 str. (prijevod s francuskog Nermina Štraus) – Riječ na promociji u Hrvatskom institutu za povijest, održanoj 13. veljače 2006. u Zagrebu.

Ova knjiga Louise Lambrichs razlikuje se od svih knjiga i radova koji govore o pobuni u Villefrancheu po tome što ona u ocjeni pobune ne odbacuje niti jedan izvor, nego analizira sve dostupne dokumente, pokazuje različita viđenja toga događaja (francusko, jugoslavensko, hrvatsko, bošnjačko, njemačko), i pokazuje kako jedan historijski događaj prerasta iz priče preko legende u pravi historijski mit. Louise Lambrichs prati različite faze stvaranja toga mita, pa ova knjiga više predstavlja dobru analizu motiva stvaranja historijskih mitova i historijskih okvira u kojima historijski mitovi egzistiraju, nego što je pokušaj davanja konačne historijske istine o događaju koji je bio motiv za izrastanje mita. Konačno, Lambrichs je svjesna da se nikada ne može doći do konačne i apsolutne povijesne istine, ali je ona ovom knjigom napravila jako važan korak u demitologizaciji samoga događaja i u tome je njezin veliki značaj.

Dakle, prvo što bih istaknuo u ovoj knjizi jest činjenica da se u prvi plan, čak i u naslovu, stavljaju pobunjenici, dakle ljudi, a sve ostalo dolazi nakon toga. Uz to, primijenjen je istraživački model koji unaprijed ne odbacuje niti jedno viđenje pobune. Dok čita knjigu čitatelj ima dojam da u rukama drži neki kriminalistički roman. Kada opisuje tijek pobune, Louise Lambrichs kao na filmskom platnu dočarava tijek pobune, upad pobunjenika u oficirske sobe, uhićenja, izvođenja pojedinih oficira iz soba, rafale, zatim iščekivanje tko je sljedeći na redu ... Ta napetost jednostavno drži čitatelja priljubljenog uz tekst od početka do kraja knjige. Ali, tekst nikada ne gubi znan-

stvenu objektivnost: govoreći o francuskom gledištu na pobunu, Lambrichs je promatra vrlo slojevito (kako u kontekstu lokalne legende tako i u kontekstu službene administracije), jednako kao što je vrlo obazriva kada treba analizirati hrvatsko i bošnjačko viđenje ove pobune, gdje je slojevitost u tumačenjima jako izražena. I uvijek se sve to gleda kroz prizmu širega historijskog konteksta. Sama pobuna se smješta u širi kontekst događaja u drugoj polovici 1943. godine, ali i sve što se nakon toga dođalo u vezi s tom pobunom od sjećanja lokalnih stanovnika i prvih tekstova u francuskom tisku na prvu godišnjicu pobune, preko širega jugoslavenskog konteksta, do 90-ih godina 20. stoljeća, kada sama pobuna ponovno postaje izvrstan primjer manipulacije povijesću i zgodan povod za (zlo)upotrebu povijesti u suvremenim političkim događajima.

Ta manipulacija povijesću (u ovom slučaju korištenjem pobune vojnika iz NDH koji su se u jednom trenutku u okviru 13. SS divizije našli na obuci u Villefrancheu), bila je snažno izražena u nas krajem 20. stoljeća. L. Lambrichs je jako dobro pokazala kako se ta manipulacija manifestirala u jugoslavenskom povijesnom kontekstu od kraja Drugoga svjetskog rata, ali bi se tu imalo još puno toga dodati kada je u pitanju upotreba ove pobune u balkanskim razračunavanjima krajem 20. stoljeća. Nije, naravno, u vezi s ovom pobunom najvažnije pitanje nacionalne pripadnosti pobunjenika, iako su mnoge rasprave prije ove knjige upravo na tome posebno inzistirale. Hrvati i Bošnjaci su na tome posebno inzistirali krajem 90-ih, pri čemu su i jedni i drugi sebi prisvajali tu pobunu. Doduše, bošnjačko prisvajanje došlo je tek 90-ih godina, a bilo je veoma prisutno posebno tijekom rata 1992.-1995., te jedno vrijeme neposredno nakon rata (više se o tome pisalo u novinama, posebno u listovima *Ljiljan* i *Svijet*, nego u ozbiljnoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, koja zapravo, samoj pobuni nije poklanjala posebnu pažnju). U Hrvatskoj se o ovoj pobuni puno više pisalo i u medijima i u historiografiji, a i država je imala značajnoga udjela u službenom obilježavanju sjećanja na pobunjenike. Motivi za ovo prisvajanje su razumljivi i u jednih i u drugih, ali samo u kontekstu isključivo mitskoga promatranja povijesti. Iako se ne vidi na prvi pogled, očito je i hrvatsko i bošnjačko prisvajanje ove pobune u svojoj osnovi imalo cilj slanje poruke ne samo o antifašizmu pobunjenih vojnika, nego i čitavog naroda iz kojeg su pobunjeni vojnici potjecali. Na primjeru ove pobune i Bošnjaci i Hrvati su gradili antifašistički kredit, pri čemu su se i jedni i drugi na taj način očito suprotstavljali pritiscima mitova srpskih nacionalista o genocidnosti hrvatskoga i bošnjačkog naroda, te poistovjećivanju i Bošnjaka i Hrvata s ustašama. Dodatna doza antifašizma očito nikome ne može škoditi.

Naravno, mogla bi se u ovom smjeru dalje razvijati diskusija, ali vratimo se na knjigu o kojoj danas govorimo. L. Lambrichs ne podliježe izazovima manipulacija, pa je i njezin pristup u određivanju nacionalne pripadnosti pobunjenika veoma izbalansiran. Ona im pokušava vratiti identitet koji su tada imali: "Da li, danas, iko ima pravo da ponovo određuje nacionalni identitet pobunjenika prema historiji koja se odvijala nakon njihove smrti (...) To što je historijska istina približna i ponekad proturječna ne daje pravo da se ona može izdati i nama se čini da je minimum poštovanja prema mrtvima priznati im onaj identitet, koji su sami tražili, čak i kada taj identitet, danas, nije isti." Premda inzistira na njihovu identitetu kao "Hrvata muslimana", i nakon ove knjige će se govoriti i pisati o njihovu nacionalnom identitetu, iako se meni čini da fokusiranje pažnje isključivo na nacionalni identitet pobunjenika predstavlja skretanje pažnje s ključnih točaka povijesnoga značaja ove pobune (kada se govori o tome treba naglasiti da nije, naravno, riječ o Hrvatima u današnjem etno-nacionalnom smislu). Uz to, podsjetimo da je Himmler namjeravao formirati isključivo muslimansku SS diviziju, a da je Vlada NDH isticala panislamističku opasnost koju bi izazvalo stva-

ranje jedne čisto muslimanske divizije i malo-pomalo uspjela isposlovati da ta divizija bude i katolička i muslimanska (premda, ipak, većinom muslimanska). To su pobunjenici iz Villefrancha – katolici i muslimani iz tadašnje Nezavisne Države Hrvatske. Ali bi svakako trebalo čak i na službenoj razini podržati prijedlog iznesen na kraju knjige: ova pobuna pripada podjednako Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, i na budućim komemoracijama žrtvama trebalo bi ravnopravno sudjelovati obje zemlje, “a to sjećanje bi moglo doprinijeti razvijanju prijateljstva i saradnje između dvije zajednice. Historija, koja se vrlo često poziva da opravda rat i represalije, mogla bi, sada, odigrati mirotvornu ulogu i doprinijeti uzajamnom razumijevanju. Zar to ne bi bila kruna žrtve i hrabrosti tih mladića koji su, pod njemačkim mecima, pali za slobodu?” (str. 372.).

Na žalost, znajući situaciju u mojoj zemlji, Bosni i Hercegovini, znam da, barem za sada, nema nikakve šanse da se o tome postigne neka vrsta konsenzusa zbog složenih i kompliciranih nacionalnih i vjerskih odnosa, te osobito zbog toga što se svaka priča o ovoj pobuni uvijek veže uz cjelovitu ulogu ove divizije u Drugom svjetskom ratu. Naime, stvoren je mit o 13. SS diviziji kao zloglasnoj i izrazito zločinačkoj vojnoj jedinici čiji su pripadnici izvršitelji genocida nad Srbima. Taj mit, koji je gradio poznati elaborat Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, pod nazivom “13. SS bosanskohercegovačka divizija zvana Handžar”, sastavljen na osnovi više od stotinu izvjava svjedoka u ožujku 1947. godine, preko Parergona Derviša Sušića i Redžićeve knjige o ovoj diviziji, do snažnog medijskog eksploatiranja i manipulacije povijesnom ulogom ove divizije posebno u razdoblju od 1991. do otprilike 1998., sigurno je velika prepreka izgradnji jednoga afirmativnog sjećanja u svih nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini na ovu pobunu.

Na kraju, premda se u ovakvim prigodama obično ne ističu pogreške u knjigama (a njih uvijek i posvuda ima), htio bih samo skrenuti pažnju na to da Lambrichs ponavlja priču o handžaru (sablji) koju su, kako je El Huseini objašnjavao Himmleru, “nekada koristili Turci i da se na njenoj dršci, za svakog ubijenog vojnika, napravi po jedan urez” (str. 199.). Ovo je čisti mit: sablja je uzeta iz zvaničnoga grba Bosne u doba austrougarske vladavine, motiv iz toga grba (ruka koja drži handžar) upotrijebljen je i za divizijske oznake na ovratniku uniforme. Uostalom, sama L. Lambrichs kaže kako vojnici ove divizije nikada nisu nosili sablju. Sablju kao simbol, pa tako i naziv divizije, treba promatrati u širem kontekstu namjera koje je Himmler želio postići ovom divizijom u vezi s Bosnom i Hercegovinom. Postoji i tvrdnja na str. 190. koja glasi: “Na početku rata, neki bosanski muslimanski političari, među kojima i Mehmed Spaho, prihvatili (su) sa oduševljenjem stvaranje Nezavisne Države Hrvatske” (Mehmed Spaho je umro ili je ubijen 1939. godine); tu su i neka očito iz izvora preuzeta pogrešna imena (npr. Nesim Salihbegović, pisac izvještaja od 25. rujna 1943., na temelju kojega će Nijemci reformirati 13. SS diviziju i poslati je u Bosnu u obračun s partizanima, zapravo je Nedim Salihbegović, sin Šemsi-bega Salihbegovića, koji je poslije Drugoga svjetskog rata otišao u emigraciju, živio u Argentini, a poslije posljednjega rata vratio se i umro prije nekoliko godina u dubokoj starosti, usamljen, u jednom sarajevskom predgrađu. Razgovarao sam s njim nekoliko puta, ali nije mi ništa govorio o ovome. Pa, i to je jedan od pokazatelja kako se potiskuje sjećanje na pobunu u Villefrancheu, i kako povijesni značaj ove pobune zasjenjuje izgrađeni mit o čitavoj diviziji kao isključivom izvršitelju genocida nad Srbima.

Knjiga L. Lambichs o buntovnicima iz Villefranchea je svakako dobrodošla kao snažno upozorenje o potrebi očuvanja sjećanja i povijesnog pamćenja u funkciji izgradnje zajedništva. U tom smislu je i dobro da se knjiga pojavila baš u prijevodu u

Bosni i Hercegovini, premda bi sigurno bilo bolje (i pravednije) da je prijevod rezultirao zajedničkim bosanskim i hrvatskim izdanjem. Ipak, ovo predstavljanje, u Zlatnoj dvorani Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu, osobno doživljam kao afirmaciju glavne ideje iz ove knjige – nužnost afirmacije svih vrijednosti koje pridonose izgradnji zajedništva. Zato i želim pridonijeti afirmaciji ove knjige.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Antoine SIDOTI, Partisans et Tchetsniks en Yougoslavie durant la Seconde Guerre mondiale - Idéologie et mythogénèse, CNRS Editions / Histoires, Pariz 2004., 384 str.

Knjiga Antoina Sidotija *Partisans et Tchetsniks en Yougoslavie durant la Seconde Guerre mondiale - Idéologie et mythogénèse* (prijevod: Partizani i četnici u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata/Idelogija i mitogeneza) izašla je u izdanju CNRS Editions /Histoires, u Parizu 2004. godine. Nije prva među autorovim radovima o nekadašnjem jugoslavenskom prostoru u II. svjetskom ratu. Naime, isti izdavač objavio je 2003. godine Sidotijeveu knjigu *Le Monténégro et l'Italie durant la Seconde Guerre mondiale. Histoire, mythes et réalités*. Antoine Sidoti doktorirao je iz stranih jezika i književnosti.

Kao moto, autor citira knjigu Milovana Đilasa *Rat u ratu*: “Revolucija se opravdava kao životni čin, kao životna situacija. Njezina idealizacija maskira egoizam i ljubav prema moći novih revolucionarnih vladara.”

Knjiga sadrži 19 poglavlja, koja nose sljedeće naslove: “Kako je ‘kroatizacijska’ ustaška politika išla u prilog zamahu partizanskog pokreta”; “Ravnogorski pokret, ili četnici zvani ‘dražinovci’”; “Kongres ravnogorske omladine: Šahovići (Crna Gora) 30. studenoga – 2. prosinca 1942.”; “Kolaboriranje jednog nezavisnog četnika: Dobroslav Jevđević; Titov NOV (Narodno oslobodilačka vojska)”; “Fočanski propisi (veljača 1942.)”; “Prvi AVNOJ (Bihać, 26.-27. studenoga 1942.)”; “Nema suradnje s komunističkim partizanima!” (dixit Mihailović); “[Nemogućnost] držanja [...] oslobođenog teritorija” (dixit Tito); “Mistifikacija jedne ‘tjeralice’”; “Drugi ‘AVNOJ’ (Jajce, 29-30. studenoga 1943.); “Prvi miljokaz ‘Nove Jugoslavije’”; “Simbolična moć vlade u egzilu, kroz posljednje poštanske emisije Kraljevine Jugoslavije (Prva i druga londonska emisija, Treća londonska emisija)”; “Nacionalni ravnogorski kongres ili Kongres Svetog Save, Mihailovićeva četničkog pokreta (Ba, 25-28 siječnja 1944.)”; “Reorganizacija na četničkim oslobođenim teritorijima. Primjer poštanske službe (4. ožujka 1944.)”; “Projekt ‘prve poštanske marke nove Jugoslavije’”; “Neka bude komunistička Jugoslavija! (Sporazum Tito-Šubašić od 16. lipnja 1944., Pad Beograda 20. listopada 1944., Sporazum Tito-Šubašić od 1. studenoga 1944.)”; “Demokratska federativna Jugoslavija’ (Revolucija i propaganda, Najkonciznije i najkoncentriranije likovno propagandno sredstvo, iz ‘oslobođenog’ Beograda, Revolucionarna metla, Grb iz Jajca i Tito u maršalskoj uniformi ilustriraju prve regularne poštanske figurine DFJ-e, Tito, trostruki ‘nacionalni heroj’, Simbolički pristanak budućih partnera Federativne Jugoslavije, Makedonski izuzetak, ‘Reorganizacija propagande [AGIT-PROP]’, ožujak

1945., Treće zasjedanje AVNOJ-a u Beogradu 7.-26. kolovoza 1945., 'Svojevrsni [izborni] listić, krajnje sažet, 'Demokratski' izbori od 11. studenoga 1945., za kojima slijedi proglašenje FNRJ, 29. studenoga); "Diplomacija medalja"; "Nužnost mita o počecima": primjer 'Nagrade AVNOJ-a' (Mit je rođen iz revolucionarnog žara, 'Nagrada AVNOJ-a, Puno godina kasnije)".

Slijedi nekoliko dodataka koji su izvanci iz originalnih dokumenata: I. uspon partizanskog pokreta prema talijanskoj dokumentaciji (kompletna zbirka odabranih izvadaka); II. drugi dio Fočanskih propisa koje je ustanovio Moša Pijade u veljači 1942.; III. Naredba Draže Mihajlovića glede reorganizacije poštanske službe na četničkim oslobođenim teritorijima (4. ožujka 1944.); IV. Brzjav od 24. ožujka 1944. koji je Draža Mihailović uputio "Predstavniku Ministarstva Pošte pri Kraljevskoj jugoslavenskoj vladi" u egzilu, koji potvrđuje pojavu (4. ožujka 1944.) poštanske emisije četničke serije "Ravna Gora 1941." (prema izvornom srpskom dokumentu, prepisanom latiničkim slovima); V.: Bilten br. 50 uprave Informativne službe ustanovljene u Kairu, 14. svibnja 1944. Taj dokument potvrđuje poštansku emisiju četničke serije (prijevod na njemački, prema srpskom originalu) te prijevod istog teksta na francuski; VI.: "Upute za provođenje Poštanske službe Jugoslavenske vojske u Otadžbini (JVO)" od 22. lipnja 1944., koje je potpisao Draža Mihailović;

Potom slijedi bibliografija citiranih radova i kazalo osobnih imena.

Na stražnjoj strani omota izdavač predstavlja knjigu kao primjer netradicionalnog pristupa obradi povijesti. Kaže se da autor nastoji rasvijetliti krvavo suparništvo između dvaju oružanih pokreta otpora u Jugoslaviji 1941.-1945., tj. partizanskog (kao komunističkog i nekomunističkog, a predvođenog Titom) i četničkog (monarhističkog, predvođenog Mihailovićem), te da Tito, nakon dolaska na vlast, daje ubiti svojega suparnika (17. srpnja 1946.).

Autor se služi talijanskom vojnom, političkom i diplomatskom dokumentacijom iz vremena Drugoga svjetskog rata kako bi dokazao da je ustaška politika "kroatizacije" Nezavisne Države Hrvatske, osnovane 10. travnja 1941., dala zamah partizanskom pokretu.

Tvrđi se da knjiga prvi put predstavlja francuskoj javnosti osnovni ideološki sadržaj obaju oslobodilačkih jugoslavenskih pokreta.

Novost u knjizi predstavlja korištenje određenog broja dokumenata i ikonografske analize poštanskih likova izdanih kako od jugoslavenskih vlasti u egzilu, tako od Mihailovića u samoj Jugoslaviji. Autor također otkriva pokušaj partizanskog pokreta da objavi vlastitu revolucionarnu figuru, koja je ostala nedovršena.

Tekstom i slikom autor nas uvodi u mehanizme nastanka i institucionalizacije mita o "narodnooslobodilačkom ratu" partizanskog pokreta i "trostrukog narodnog heroja" Tita, odnosno cijelog jednoga globalnog procesa koji autor naziva mitogenezom.

Ovdje samo upozoravamo na sadržaj ove knjige koja se, na jednom od svjetskih jezika, negativno odnosi prema događajima u Hrvatskoj, odnosno prema Hrvatima općenito, bilo da su u sklopu Nezavisne Države Hrvatske ili zavnohofske Hrvatske. U svakom slučaju, njezin sadržaj zaslužuje znanstvenu analizu i odgovor povjesničara na hrvatskom i francuskom jeziku.

TIHOMIRA MRŠIĆ

David M. GLANTZ i Jonathan HOUSE, *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler*, University Press of Kansas; Kansas, 1995., 414 str.

Broj povijesnih radova, koji se bave događajima na istočnoj bojišnici Drugog svjetskog rata objavljenih na Zapadu svakako nije mali, ali većina ih je nastala na osnovi njemačkih izvora, dok su im sovjetski ostajali nedostupni, ponajprije zbog političkih razloga proisteklih iz hladnog rata. Na taj način stvarala se donekle jednostrana slika, gdje je sovjetska strana bila portretirana kao bezličan i golem vojni stroj s neiscrpnim ljudskim potencijalom koji bitke dobiva samo zahvaljujući brojčanoj premoći.

Promjenama u devedesetim godinama prošloga stoljeća i raspadom Sovjetskog Saveza došlo je i do promjena u negdašnjim sovjetskim arhivima čime arhivska građa postaje djelomično dostupna i zapadnim povjesničarima. Djelomično, jer promjene se, iako nabolje, događaju sporo i postupno, istraživači imaju pristup ponajprije sekundarnim izvorima koji su selektirani, na neki način obrađeni, dok se primarna arhivska građa rijetko daje na uvid. Pod sekundarnim izvorima autori ovdje podrazumijevaju djela poput Studije Združenog stožera (Stavke) namijenjenih izobrazbi viših časnika Crvene armije. Te su studije pretežno točne i precizne, jer su bile namijenjene poboljšanju vojnih djelovanja, usavršavanju i ispravljanju učinjenih pogreška, ali treba imati u vidu da su proizvod sustava koji nije dopuštao slobodu raspravljanja, pogotovo nekih politički osjetljivih pitanja kao što su npr. operacija 1942. na lenjingradskoj bojišnici i prebjeg generala Vlasova na njemačku stranu ili nesporazumi između Staljina i zapovjednika na terenu.

Autori ove knjige najviše su se služili upravo takvim i sličnim sekundarnim izvorima kao što su već spomenute Studije Združenog stožera (Sbornik materialov po izučeniju opita vojnji, (Сборник материалов по изучению опыта войны), Moskva, Voenizdat, 1942-1948 ili Sbornik boevih dokumentov Velikoj Otečestvenoj vojnji (Сборник боевых документов Великой Отечественной Войны, 1941-1945), Moskva, Veonizdat, 1947-1960.), knjigama donedavno klasificiranim kao strogo povjerljivim i sl. Detaljan popis arhivske građe i izvora, kao i arhiva u kojim se čuvaju autori donose na kraju knjige. Komentar je autora da je to samo vrh ledene sante i željno se očekuje slobodan pristup spisima Združenog stožera (Stavke), grupa armija (frontova), armija, korpusa i ostalih vojnih organizacija. Međutim, iako većina izvora na kojima je nastala ova knjiga nisu primarni izvori oni ipak sadrže obilje novih podataka o događajima na istočnoj bojišnici.

Tema knjige, kao što je iz naslova razvidno, je sukob između Njemačke i Sovjetskog Saveza u Drugom svjetskom ratu (na područjima država bivšeg SSSR-a poznato kao Veliki domovinski rat) u kojemu je Sovjetski Savez ponio glavninu tereta i najviše pridonio porazu Njemačke. U uvodnom dijelu prati se razvoj Crvene armije i njezine doktrine kao i samih događaja koji su prethodili napadu na SSSR. Tijek sukoba autori su podijelili na tri dijela.

Prvo razdoblje obuhvaća djelovanja od početka napada na SSSR (operacija Barbarossa) do početka kontraofenzive sovjetskih snaga u studenome 1942. kraj Staljingrada (operacija Uran). Ovo razdoblje obilježeno je velikim teritorijalnim gubicima kao i strahovitim gubicima Crvene armije u ljudstvu i tehnici. Njemački napad za Sovjetski Savez nije mogao doći u nepovoljnijem trenutku. Ne samo da je časnički kadar Crvene armije bio desetkovan u Staljinovim čistkama (tri od pet maršala, svi zapovjednici vojnih oblasti, 14 od 16 zapovjednika armija, 60 od 67 zapovjedni-

ka korpusa, 136 od 199 zapovjednika divizija, 221 od 397 zapovjednika brigada, 50% zapovjednika pukovnija i još 10 000 časnika nečasno otpuštenih iz službe – navedeno iz: O. F. Suvenirov, "Vsearmejskaja tragedija", Voeno-istoričeskij žurnal. Ožujak, 1989.) nego se u tom trenutku provodio i sveobuhvatni preustroj vojske (organizacijske promjene, promjene u vodstvu, opremi, obuci, razmještanju jedinica i obrambenih planova). Ovo razdoblje karakterizira Staljinova čvrsta i rigidna kontrola nad Crvenom armijom i nepovjerenje u svoje zapovjednike. S druge strane Wehrmacht je u tom trenutku na vrhuncu snage što u kombinaciji sa sovjetskim slabostima dovodi do nje-mačkih spektakularnih pobjeda. Međutim, već i u ovom početnom razdoblju možemo nazrijeti slabosti na njemačkoj strani koje se očitavaju u manjkavom radu obavještajne službe i pogrešnim procjenama o snazi neprijatelja, kao i u nepostojanju dugoročne strategije vođenja rata, što je najbolje vidljivo iz Hitlerovih čestih promjena glavnog smjera napada. Krajem zime 1941./1942. protivnici nam pružaju sliku koja podsjeća na dva iscrpljena boksača u ringu od kojih nijedan nema više snage zadati konačan udarac onom drugom. U proljeće 1942. obnavljaju se borbe punim intenzitetom, ovog puta na smanjenom prostoru, glavnina operacija izvodi se na južnom dijelu bojišnice što govori o ozbiljnosti gubitaka koje je Wehrmacht pretrpio u borbama prošle godine. Crvena armija ponovno se nalazi u povlačenju s tim da su gubici manjih razmjera od onih s početka ratnih djelovanja.

Drugo razdoblje obuhvaća djelovanja od studenoga 1942. do prosinca 1943. Već tijekom prvog razdoblja Crvena armija je pokrenula novi sveobuhvatni preustroj, ispravljajući uočene pogreške i primjenjujući skupo plaćene nove spoznaje. Staljinova kontrola nad vojskom popušta, smanjuje se uloga komesara u jedinicama i daje se veća sloboda zapovjednicima (iako ne potpuna). Uočivši slabosti u rasporedu njemačkih snaga i njihovih saveznika reformirana sovjetska vojska nanosi Wehrmachtu težak poraz kraj Staljingrada. Da će trebati još raditi na preustroju i da je Wehrmacht još uvijek i te kako opasan protivnik pokazale su borbe u zimi 1942./1943. kada njemačke snage uspijevaju konsolidirati položaj i nanijeti poraz Sovjetima u bitci za Harkov, unatoč sve većim teškoćama koje se pokazuju u sustavu zapovijedanja na njemačkoj strani. Naime, za razliku od Staljina, Hitler sve više pojačava kontrolu na vojskom. Već u prosincu 1941. imenovao se zapovjednikom Stožera kopnene vojske (tako da je obnašao istovremeno funkcije vrhovnog zapovjednika oružanih snaga i zapovjednika kopnene vojske). Sve se više uplitao u donošenje zapovijedi iz kompetencije zapovjednika grupa armija, armija pa čak i korpusa, što je u suprotnosti s tradicijama njemačke vojske koja zapovjednika na terenu potiče na inicijativu i daje mu maksimalnu slobodu odlučivanja. Kraj ovog razdoblja obilježila je bitka kraj Kurska i niz uspješnih ofenziva nakon nje koje su Sovjete dovele do Dnjepra svjedočeći tako o novoj snazi Crvene armije.

Treće razdoblje obuhvaća djelovanja od siječnja 1944. do svibnja 1945. (pad Berlina). Još tijekom prošlog razdoblja vodeći sovjetski zapovjednici ispravno su procijenili da na taktičkoj razini sovjetske jedinice još uvijek zaostaju pred njemačkim. Stoga se njihova doktrina sastojala u masovnom grupiranju snaga na točki gdje je neprijatelj najslabiji. Ništa novo, tipičan Blizkrieg, reklo bi se. Problem je bio u tome što je i sovjetski ljudski potencijal, iako golem, imao svoje granice (puni sastav sovjetske pješačke divizije iz 1944./45. godine nominalno je iznosio 11.700 vojnika i časnika, dok je u prosjeku bila popunjena s 5.000 časnika i vojnika, a često bi imala samo 3.000 časnika i vojnika). Da bi se smanjio rizik na drugim dijelovima bojišnice, koji su morali biti oslabljeni kako bi se postigla željena koncentracija snaga, primjenjivao bi se složeni sustav maskiranja, lažnih položaja i lažnih napada. U prilog im je išla i sve čvršća kontro-

la koju je Hitler provodio nad njemačkom vojskom i njegovo izričito odbijanje da se nigdje ne povuče ni za pedalj. Tako su se njemačke snage u ovom razdoblju sve češće nalazile u situaciji da im se glavna snaga nalazila na prednjoj crti (ili vrlo blizu nje) i da nemaju čime odgovoriti dubokim oklopnim prodorima sovjetskih snaga. U seriji sovjetskih ofenziva, koje traju gotovo neprekidno do kraja rata, prekidane samo kraćim stankama, većina njemačkih snaga uvijek bi ponovno bivala opkoljena i prisiljena na predaju ili uništenje. Završnica svega bila je bitka za Berlin, koja je bila sve prije nego formalnost u kojoj su obje strane pretrpjele goleme gubitke.

Sve bitke opisane su na operativnoj razini, rijetko ulazeći u taktičku razinu osim kad je to nužno za razumijevanje pojedine vojne operacije. Knjiga je opremljena s 21 mapom dobre kvalitete, s jedinom primjedbom što ne donose uvijek sve geografske nazive, pogotovo se to odnosi na nazive rijeka. U dodatku se nalaze statističke tablice: Gubici Crvene armije 1941.-1945., Usporedba odnosa snaga zaraćenih strana na istočnoj bojišnici 1941.-1945., Sovjetska proizvodnja naoružanja 1941.-1945., Wehrmachtovi gubici u Drugom svjetskom ratu 1939.-1945.

Na kraju treba napomenuti da iako sami autori upozoravaju da je riječ o izvorima koji su prošli obradu u prošlom sustavu i da ih treba prije upotrebe valorizirati, ipak ponekad polažu previše vjere u podatke iz sovjetskih izvora u odnosu na njemačke.

AMIR OBHOĐAŠ

Sebastian RITCHIE, *Our Man in Yugoslavia. The Story of a Secret Service Operative*, Frank Cass, London-Portland, 2004., 191 str.

Oficire za vezu i vojne misije na područje Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata upućivala je uglavnom britanska služba Special Operations Executive (SOE) utemeljena uoči Drugoga svjetskog rata u svrhu obavještajnog i operativnog rada. Početkom ratnih operacija njezini pripadnici djeluju na okupiranim područjima Europe kao organizatori sabotažnih akcija u cilju poticanja pokreta otpora. Na područje Jugoslavije upućivani su agenti koji su na razne načine bili vezani uz taj prostor – kao diplomatsko osoblje, zaposlenici britanskih tvrtki u Jugoslaviji i članovi kulturne organizacije British Councila. Važan kriterij u odbiru bilo je i poznavanje političkih i društvenih prilika na tom prostora i jezika sredine. Kasnije su u misijama bili, iako manje brojni, i predstavnici druge, etablirane vojne obavještajne službe, Secret Intelligence Servicea (SIS). Razlozi stalnog suparništva SOE i SIS-a (MI6) nalaze se u načinu nastajanja, regrutiranja kadrova i djelokrugu rada: uoči rata SOE je izdvojen iz ratnog ministarstva i premješten u ministarstvo za privredno ratovanje. Regrutiran je od dobrovoljaca koji su prolazili veoma kratke tečajeve te se na SOE u SIS-u gledalo s podsmjehom, a članove joj se smatralo 'amaterima'.

O misijama SOE na području Jugoslavije pisalo se puno više dok je ovo prvi historioografski rad o djelatnosti SIS-a. U knjizi se na temelju izvorne građe prati aktivnost člana ove službe majora Owena Reeda na području Hrvatske tijekom Drugoga svjetskog rata. Autor S. Ritchie (1963.) službeni je historičar Air Historical Branch (RAF)

u britanskom ministarstvu obrane. Doktorirao je 1994. Objavio je radove o različitim aspektima zračnih operacija u Drugom svjetskom ratu. Njegov djed, novinar O. Reed, bio je član i zapovjednik britanske vojne misije kod partizana u Hrvatskoj (i kraće vrijeme u Sloveniji) od listopada 1943. do lipnja 1945. godine. U prvim poglavljima (1. "The Life and Death of the 24th Armoured Brigade", 2. "Base Wallah",) Ritchie opisuje Reedovu mobilizaciju i rad u British Broadcasting Corporationu (BBC) u Egiptu. Ostala poglavlja (3. "The Secret Intelligence Service and Yugoslavia 1939-43", 4. "The Department that deals with Liaison between Different Services", 5. "Judge or Fungus?", 6. "Through Judge Mission", 7. "The Istrian Débâcle", 8. "Slovenia", 9. "The Last Battle", 10. "Conclusion: From Judge to Outlaw") bave se njegovim djelovanjem u misiji pri Glavnom štabu NOV Hrvatske te na području Slovenije i Istre. Reed je u Hrvatsku upućen nakon dvomjesečnog intenzivnog učenja jezika. Na početku, Ritchie objašnjava kontekst djelovanja i način rada SIS-a uoči rata na ovim prostorima. Zbog važnosti Zagreba, najbliže točke južnoj granici Trećeg Reicha, u njemu je bilo koncentrirano djelovanje SIS-a za šire područje. Djelovalo se uglavnom preko konzulata u Zagrebu i Splitu, gdje su u odjelu za putne isprave kao i British Councilu radili brojni obavještajci, npr. James Millar, William Stewart, Kenneth Syers, John Ennals i Robert Lethbridge. Oblik prikrivenog rada su bile i komercijalne tvrtke kao Shell i druge. Većina ovih kadrova bila je kasnije u misijama, kako kod Dragoslava Draže Mihailovića tako i kod partizana ili se u britanskim obavještajnim središtima bavila pitanjem Jugoslavije.

Analiza Reedova rada na partizanskom području u Hrvatskoj dobro pokazuje koliko su SIS i SOE bile suparnički orijentirane službe. Naime, iako je prvu britansku vojnu misiju kod partizana u Hrvatskoj – i prvu na partizanskom području na prostoru Jugoslaviji uopće, u proljeće 1943. uputio SOE, a Reed kao predstavnik SIS-a (kodno ime misije "Judge") dolazi u jesen iste godine, ipak je nastojao preuzeti vodstvo misije, što mu je i uspjelo. Njegov obavještajni zadatak je bio skupljati kako informacije o "neprijatelju" – njemačkim okupacijskim snagama, tako i o 'saveznicima' – partizanima, osobito o njihovoj obavještajnoj službi OZN-i. Ova se druga aktivnost osobito pojačava približavanjem kraja rata, što je npr. vidljivo i iz dionica u kojima se analizira Reedov zadatak da nakon "brifinga" u Londonu u ljeto 1944. na području Istre skupi informacije o "partizanskim teritorijalnim ambicijama". (172.) Tamo je, piše Ritchie, u to vrijeme djelovalo mnogo savezničkih tajnih organizacija bez ikakve koordinacije, a što je pridonijelo sumnjičavosti partizana te je Reed nakon neuspješnog pokušaja pridobivanja njihova povjerenja uskoro zaključio svoju akciju. Prikupljanje obavještajnih podataka nije bilo uspješno niti u Sloveniji – kamo je otišao početkom 1945. – jer mu je, navodi autor, "onemogućen kontakt s običnim Slovencima", a i njegovo je kretanje bilo "strogo nadzirano". Zahlađenje odnosa savezničkih misija i partizana, prema Reedu, potpuno je onemogućilo njegov obavještajni rad, iako je zapisao da su odnosi s GŠ NOVH uvijek bili relativno dobri. Nakon nekoliko mjeseci u Italiji, u ožujku 1945. vratio se pod kodnim imenom "Outlaw" u Hrvatsku gdje je kao predstavnik 37. vojne misije pri GŠ NOVH ostao do lipnja. U svibnju i lipnju on je uz obavještajni rad obavljao u Zagrebu i neke konzulske dužnosti pri novo uspostavljenim vlastima.

Njegovi službeni izvještaji iz Zagreba zanimljivi su jer oslikavaju atmosferu u gradu u to vrijeme. Bio je svjedok susreta stanovništva s partizanskim vlastima, privremene vojne organizacije gradskog života te je opisao neke političke ličnosti. Mnogo više detalja ostalo je u njegovim osobnim spisima, dnevniku i pismima koje je Ritchie koristio u knjizi. Reedovi zapisi i izvještaji govore o pobjedničkim paradama Jugoslavenske armije, prisutnosti sovjetskih oficira u njezinim trupama te o odnosima partizanskih vlasti i savezničkih vojnih misija.

Taj je odnos, prema njemu, bio korektan, ali "daleko od srdačnog" i bilo je jasno da su oni u odnosu na sovjetske predstavnike – "niža klasa". Dana 14. svibnja 1945. Reed je u svom izvještaju zapisao: "Teško je reći je li oslobođenje Zagreba popularno kod većine građana ili nije. Imajući u vidu broj ljudi koji moraju biti svjesni da su bili, u nekom opsegu, kolaboranti ustaške vlade, možda je broj ljudi koji osjećaju olakšanje da su Nijemci otišli, jednak broju onih koji se ne osjećaju ugodno što su partizani stigli." Među onima koji su oslobođenje iskreno pozdravili izdvojio je radnike, a nelagodu je pripisao "bogatima i činovnicima". Dio građana, prema njemu, odobravao je program nove vlasti, ali su postojale rezerve oko toga kako će se ostvarivati. U gradu su trgovine bile zatvorene jer je postojeća valuta, kuna, bezvrijedna. Atmosfera u gradu podsjetila ga je na onu kakva je za 'bank holidaya' u Britaniji "s razlikom što se ovdje ne zna hoće li se banke opet otvoriti i kada". Zagreb je, prema Reedu, ostao skoro neoštećen, sve gradske službe (struja, voda, javni promet, čišćenje ulica) rade, telefoni su bili samo kratko isključeni: "Grad uopće nije bio bombardiran, nije gladovao ili bio ičim pogođen. Vidjeti stanovnike u modernim čarapama i pariškim ljetnim modelima kako promatraju prašnjave znojne partizane oko sebe – to je prizor. Njihova su lica najčudnija slika snobizma, krivnje, sumnjičavosti, ogorčenosti i ponosa koja se uopće može zamisliti. Nitko od njih ne zna što ih čeka sljedećih dana. Nije se ovdje moglo živjeti bez određenog stupnja kolaboracije i nije se to moglo skriti, tako da svatko iščekuje što je netko drugi rekao o njemu." (161.) Odmah nakon što je stigao u grad, posjetilo ga je mnogo Zagrepčana, o čemu je Reed u privatnom pismu govorio s određenom dozom cinizma. Bili su to oni "koji su imali i najmanji razlog da se boje partizana", "dobro obučeni civili koji su sa stilom skidali svoje šešire i govorili da su ovdje proteklih godina, uz golemi rizik, branili interese Velike Britanije." (160.) Ritchiejeva knjiga ne otkriva – iako se bavi intrigantnom materijom – nikakve tajne, ali je pisana zanimljivo i na temelju dosad uglavnom nekorisćenih izvora te je ilustrirana s više zanimljivih fotografija. U tom smislu može koristiti svim istraživačima suvremene povijesti jer je njezin cilj, iako naizgled primarno biografski, osvjetliti neke aspekte vojne povijesti.

KATARINA SPEHNJAK

Milan V. TERZIĆ, *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1943 - 1953.*, Pobjeda, Podgorica 2005., 323 str.

Ova povijesna studija nastala je najvećim dijelom na dokumentnima iz arhiva Josipa Broza Tita, u kojem je Milan V. Terzić bio zaposlen od 1989. do 1996., te gradivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, u kojem autor danas radi. Knjiga je zbirka članaka objavljenih u razdoblju od 1995. do 2003. u *Vojnoistorijskom glasniku, Jugoslovenskom istorijskom časopisu, Istorijskim zapisima, Godišnjaku za društvenu istoriju*, te u nekolicini zbornika radova sa znanstvenih skupova.

Uz predgovor i zaključak knjiga je podijeljena na sedam poglavlja.

U predgovoru (5.-12.) autor navodi da je položaj J. B. Tita "dramatično promijenjen" na jugoslavenskom prostoru u događajima krajem 20. stoljeća, koje autor naziva građanskim ratom. Nadalje navodi da su stvorene sheme isključivosti i novi susta-

vi vrijednosti što je dovelo do podjela na "patriote-izdajice, totalitarizam-demokraciju, mondijalisti-demokratski nacionalisti" i brojne druge. U takvom okruženju pojavile su se i knjige koje su pisali Titovi kuhari, ljudi iz osiguranja, liječnici, pa čak je i "žuti tisak" pisao o njegovim ženama. Znanstveno utemeljenih radova gotovo da nije bilo jer se stvorio privid "da se o njemu sve zna". Poticaj da pišu o J. B. Titu imali su, prema Terziću, "pristalice iz uvjerenja, apologeti, karijeristi i disidenti". Izostalo je analitičko raščlanjivanje njegove "tehnike vladanja" koje otvara pitanja političke kulture, ideologije, kontrole "jugoslovenskog monolitnog društva", lidarskih ambicija samoga J. B. Tita i njegovih suradnika i brojna druga. Prema Terzićevim riječima vrijeme odgovaranja na sva ta pitanja je došlo, jer se "sleglo" društveno tlo nad kojim je J. B. Tito vladao, a stvoren je i dovoljni povijesni odmak, te su dostupni novi izvori i to ne samo na bivšem jugoslavenskom prostoru. Svi ti preduvjeti daju prostor za "stručnjake vanpartijske", koji mogu i moraju kritički procijeniti J. B. Tita i njegovo vrijeme.

U prvom poglavlju "Ko je Josip Broz Tito" (13.-25.), obrađeni su raznovrsni podaci o vodstvu partizanskog pokreta (J. B. Titu, Moši Pijadi, Borisu Kidriču, Jakovu Blaževiću, Ivanu Ribaru, Vladimiru Nazoru i dr.) koje je izbjeglička vlada dobivala od diplomatskih predstavništva Kraljevine Jugoslavije u neutralnim zemljama, te od svojih povjerenika u zemlji ili nekim drugim obavještajnim kanalima. U tim je izvješćima o heterogenosti "komunističko-partizanskog pokreta" bilo vrlo mnogo zbrkanih informacija koje su mistificirale pojedine osobe. Tako su do izbjegličke vlade dolazili podaci o J. B. Titu kao "Rusu Ledebovu" koji je bio nekadašnji sovjetski diplomatski predstavnik u Beogradu, zatim da je "komunac iz Zagreba" i slično. Autor je u ovom poglavlju dodao i priloge za biografiju J. B. Tita koji se temelje na trideset pisama koja su u razdoblju 1945. do 1952. uputili J. B. Titu pojedinci koji su ga poznavali u njegovoj mladosti i međuratnom razdoblju, te rjeđe iz vremena Drugoga svjetskog rata. Razlozi za obraćanje J. B. Titu bili su različiti, od želje za uspostavljanjem kontakata s "maršalom", preko traženja materijalne pomoći i zaposlenja, do zalaganja za "političke otpadnike", među kojima je najveći dio sumnjičen za pristajanje uz Rezoluciju IB-a. Veći dio ovih pisama je parafirao, a na temelju toga parafa slijedio je odgovor šefa kabineta J. B. Tita. Sva ta pisma i parafi J. B. Tita važni su za ilustraciju političkog i društvenog miljea jugoslovenskog društva nedugo poslije rata.

Poglavlje "Stvaranje Titovog kulta" (45.-71.) govori o razvoju autoriteta J. B. Tita od čelništva u Komunističkoj partiji preko karizme stvorene tijekom rata do kulturnog vođe koji je u svojim rukama držao vojsku, međunarodne odnose i Partiju. Terzić je istaknuo i nekoliko datuma koji su bili važni u izgradnji Titova kulta. Drugo zasjedanje AVNOJ-a kada je J. B. Titu dodijeljen čin maršala, što ga je u potpunosti uzdignulo u "vojnoj nomenklaturi" (za J. V. Staljina je u lipnju 1945. utvrđen najviši sovjetski vojni čin generalisimusa), zatim susreti s vođama savezničke koalicije, W. Churchillom i J. V. Staljinom tijekom 1944., te raskol sa Staljinom 1948. koji mu je, uz pomoć Zapada, omogućio, kako Terzić kaže "osamostaljenje kulta" i priliku da se "vine u orbitu svjetske politike". Uslijedilo je objavljivanje biografije J. B. Tita, autora Vladimira Dedijera, na više svjetskih jezika, pa čak i na Brailleovu pismu, a prihodi od knjige trebali su se iskoristiti u humanitarne svrhe. Računalo se i na neke pozitivne političke efekte vezane uz tada aktualni jugoslavensko-talijanski spor oko Trsta. Listovi *Politika* i *Komunist* u tom razdoblju obilato su pratili sve aktivnosti J. B. Tita, tako da je analizom navedenog tiska utvrđeno da su barem dvije fotografije J. B. Tita objavljene u svakom broju novina, a koristili su se pridjevi "veliki, genijalni, smjeli, prvi, nepokolebljivi" i sl. Uskoro se njegov lik našao i na poštanskim markama, a 1959. objavljena su sabrana djela, govori i članci. O gajenju kulta govore i frenetična pljeskanja Titovim govo-

rima i oprezu tko će prvi prestati, iako su “dlanovi bili crveni”. Uspoređujući stupanj “kultizacije” J. V. Staljina i J. B. Tita Terzić navodi mišljenja drugih autora koji smatraju da je kult J. B. Tita imao manje razmjere, ali navodi da je J. B. Tito zadržao poseban vid staljinizma zavodeći “represivni sistem (Goli otok itd.)” i obračunavajući se s političkim protivnicima.

U trećem poglavlju obrađena su stajališta J. B. Tita prema kralju Petru II. Karađorđeviću, generalu Dušanu Simoviću i Rimokatoličkoj crkvi (71.-119.). Odnos prema kralju i generalu Simoviću prikazan je u sklopu diplomatske aktivnosti Vladimira Velebita koji je imao važnu ulogu u kontaktima s Moskvom i njemačkom vojskom u pregovorima oko razmjene zarobljenika, te u sklopu Velebitove dužnosti “oficira za vezu” s vojnim misijama zapadnih saveznika. U konačnici, obojica protagonista nestala su iz političkog života nove Jugoslavije, kralj je ostao u emigraciji, a D. Simovića napustili su članovi kraljevske vlade u vladi NKOJ-a te nije postao namjesnikom. Odnos prema Rimokatoličkoj crkvi Terzić smatra indikativnim za proučavanje donošenja svih političkih odluka vezanih uz vjeru, religiju i crkvene institucije, a koje su počivale na ideološkim osnovama. Autor navodi da je J. B. Tito kršten kao katolik, ali je odgojen u “Štabu svjetske revolucije – Kominterni”. Odnosi jugoslavenske vlasti i Rimokatoličke crkve od početka su bili zaoštreni, bio je to, prema autorovim riječima, sraz “dviju autoritarnih institucija”. J. B. Tito je ispitivao mogućnost odvajanja “nacionalne” Rimokatoličke crkve od Vatikana, što druga strana nije prihvaćala, zatim su uslijedili procesi odvajanja crkve od države i agrarna reforma, a sve je kulminiralo, prema odluci J. B. Tita, suđenjem nadbiskupu Alojziju Stepincu. Slijedili su progono i suđenja katoličkom svećenstvu s ciljem prisiljavanja na poslušnost, te snažna propaganda protiv Rimokatoličke crkve. Taj odnos dodatno je opterećivalo, prema autorovim riječima, držanje Vatikana koji je pomagao “ustaškim funkcionerima” i prebaci-vao ih “preko Atlantika”. Zanimljiva je i epizoda koju Terzić izdvaja vezano uz snimanje filma “Bakonja fra Brne”, kada su se franjevci pobunili samom J. B. Titu zbog izrugivanja. Iako je J. B. Tito svojom pragmatičnošću, a u cilju slabljenja utjecaja Vatikana komentirao “kao da nema pametnijih i aktuelnijih stvari za filmovanje”, film je ipak snimljen, a izazvao je brojna negodovanja u rimokatoličkim krugovima.

U poglavlju “Tito i ‘1948’” (119.-141.) autor analizira odnos J. B. Tita i Staljina od rujna 1944. kada je J. B. Tito bio “pun divljenja i poštovanja” prema Staljinu, što će dovesti u travnju 1945. do potpisivanja jugoslavensko-sovjetskog ugovora o prijateljstvu i suradnji zbog čega je Zapad počeo gledati na Jugoslaviju kao “sovjetski satelit”. Zatim je uslijedio raskol zbog “samostalnosti” J. B. Tita, koju je, prema Terzićevim riječima, već zapazio Fitzroy Maclean, vođa britanske vojne misije koji se još 1943. pitao mogu li se J. B. Tito i njegovi suradnici razviti u “nešto više od sovjetskih ekspone-nata”, a što bi moglo koristiti britanskim političkim probicima na jugoistoku Europe. Autor u razmatranjima ne zanemaruje niti najbliže suradnike J. B. Tita, koji se mogu generacijski podijeliti na dvije skupine, one mlađe od J. B. Tita dvadesetak godina, Aleksandra Rankovića, Edvarda Kardelja, Milovana Đilasa, Vladimira Bakarića, Blagoja Neškovića, Koču Popovića, te s druge strane one koji su Titu bili bliski po godinama, Andrija Hebrang, Sreten Žujović i “partijska relikvija” Moša Pijade. S vremenom su brojni sišli s političke scene upravo voljom J. B. Tita, a bolje je prošao mlađi naraštaj koji ga je i nazivao nadimkom “Stari”. Autor taj fenomen ne razlučuje u detalje, nego samo navodi pojedine neugodne epizode sa sjednica Politbiroa vezano za A. Hebranga i S. Žujovića. Zanimljivost u ovom poglavlju su taksativni podaci o Titovim putovanjima u inozemstvo u razdoblju 1945.-1953. Od 1945.-1948. jasna je vanjsko-politička orijentacija nove Jugoslavije. Tito je u tom razdoblju pohodio samo istoč-

ne zemlje, Sovjetski Savez, Poljsku, Čehoslovačku, Bugarsku, Mađarsku i Rumunjsku. Zatim je slijedio sukob sa Staljinom i J. B. Tito nije putovao pet godina izvan zemlje, ali je zato posjetio brojne jugoslavenske gradove. Ovaj trend prati i Titovo davanje intervjuva novinarima iz zapadnih zemalja. Autor je naveo i primjere odbijanja razgovora ili Titove odgovore na neka novinarska pitanja, a to se posebice odnosilo na pitanja o mogućoj sovjetskoj vojnoj intervenciji. Ovakvo držanje Terzić ocjenjuje politikom taktiziranja, "ne pasti bezrezervno" u naručje Zapada i "ne porušiti sve mostove" prema Istoku. Upravo ta "odškrinuta" vrata prema Istoku dovela su do normaliziranja odnosa sa Sovjetima nakon Staljinove smrti. Autor ne propušta navesti da je to razdoblje represivnog sustava kojmu je posljedica masovno stradanje pristalica Rezolucije IB-a. Čak je i "preodgoj ibeovaca" korišten u propagandne svrhe. Među pismima potpore J. B. Titu našlo se i pismo s potpisima 600 "ibeovaca" koji su revidirali svoja politička stajališta, a Kabinet maršala takva je pisma koristio za objavljivanje u tisku za potrebe "tekuće politike". Terzić navodi još nekoliko pisama "ibeovaca" prema kojima je J. B. Tito pokazao "popustljivost", naime ako je bila riječ o osuđenima mlađih godina i narušenog zdravlja, stavljao je paraf: "Ako je bolestan, onda uhapšenika čim prije pustiti na slobodu."

U petom poglavlju autor obrađuje utjecaj J. B. Tita, odnosno ideologije, na kulturu uopće (141.-177.). S obzirom na to da je na vlast došla "elita profesionalnih revolucionara" kojoj nije bila strana "nasilna negacija prošlog i postojećeg", autor naglašava potrebu procjene utilitarnosti u umjetnosti i kulturi uopće. Terzić i u ovom poglavlju koristi pisma pojedinaca, ustanova i udruga koje su tražile različite intervencije J. B. Tita na području kulturne politike i kulturne baštine (dozvole za odlazak umjetnika na gostovanja u inozemstvo, sprečavanje rušenja dvorca Januševac kraj Savskog Marofa, pritužbe, s nepoznatim rezultatom, na rušenje grobova poginulih u Prvom svjetskom ratu u Sloveniji i brojni drugi primjeri). Kao posebna cjelina u ovom poglavlju obrađeno je djelovanje jugoslavenskih vlasti i samog J. B. Tita nakon povratka kipara Ivana Meštovića u zemlju. Ta zamisao bila je također dio pragmatičnosti politike J. B. Tita koja se bojala mogućnosti Meštrovićeva približavanja političkoj emigraciji koja nije bila za novu Jugoslaviju. Zamisao J. B. Tita o Meštrovićevu povratku nije se ostvarila za umjetnikova života. Posmrtni ostaci I. Meštovića preneseni su iz SAD-a u rodne Otavice kraj Drniša 1962.

Šesto poglavlje (177.-219.) posvećeno je djelovanju Ante Topića Mimare i njegovim kontaktima s J. B. Titom i Reparacionom komisijom Vlade FNRJ, te potrazi za zlatom Narodne banke Jugoslavije koje je Kraljevska vlada iznijela iz zemlje tijekom Travanjskog rata 1941. O intrigantnom A. T. Mimari Terzić ne donosi nove podatke, nego navodi njegove kontakte s predstavnicima jugoslavenskih vlasti, od Ivana Šubašića, predsjednika Kraljevske vlade, preko pomoćnika ministra industrije Vlade FNRJ i pomoćnika ministra Narodne odbrane FNRJ, te J. B. Tita. Kao sukus navedenih dopisa Terzić izvlači podatke o Mimarinim zloupotrebama ovlasti, kojih je i sama Reparaciona komisija bila svjesna, a što je i sam J. B. Tito zanemarivao i "doziraajući kontakt", a u skladu sa svojim političkim pragmatizmom, koristio usluge A. T. Mimare. I u priči o jugoslavenskom blagu pojavljuje se Mimara koji je za novu vlast u Njemačkoj prikupljao podatke o jugoslavenskim potraživanjima što je bilo važno za djelovanje Tripartitne komisije na Pariškoj konferenciji, koja je trebala monetarno zlato pronađeno u Njemačkoj podijeliti zemljama razmjerno njihovim gubicima.

"Tito i rad Maršalata" (219.-287.) naziv je sedmog poglavlja gdje je obrađen Titov utjecaj i zanimanje za informiranje javnosti, odnosno ustrojavanje "agitaciono-propagandnog aparata". Autor navodi Zakon o štampi iz 1946. koji je jamčio slobodu osim

u "slučajevima koje zakon predviđa", pa je stoga jamčena sloboda bila prividna. Članci i komentari o vanjskoj politici "pokrajinski" i lokalni tisak preuzimao je u pravilu iz Borbe, glasila KPJ. Ocjene o Zapadu kao "svijetu zla" mijenjaju se poslije 1948. kada je oštrica okrenuta prema Sovjetima, a "Zapad više nije tako crn". U tisku se objavljuju različita pisma potpore upućivana J. B. Titu, pa čak i od amnestiranih njemačkih ratnih zarobljenika i "ibeovaca" revidiranog stajališta, a sve sa svrhom dobivanja potpore Zapada. Terzić je u ovom poglavlju dao i kratak pregled razvoja Maršalata (Kabinet maršala) čiji su korijeni u ratnom razdoblju u Vrhovnom štabu NOV i POJ, odnosno u ljeto 1944. osnovanom Kabinetu Vrhovnog komandanta na čelu s Mitrom Bakićem. Nakon ustavnog uvođenja funkcije predsjednika države (republike) 1953., ova ustanova preimenovana je u Kabinet predsjednika, a vođenje kabineta više nije povjeravano vojnoj osobi. Kao osnovnu djelatnost Maršalata autor navodi pripremu materijala za Titove javne istupe, prijeme, posjete, intervju e i sl. Obračali su se Maršalatu sportaši, umjetnici, ali i obični ljudi tražeći dopuštenje za odlazak u inozemstvo. Pojedini odlasci su odobreni, a pojedincima je uskraćen odlazak. Ako se u pismima nije tražila izravna Titova usluga, često je nalagao da se tim ljudima pošalje pomoć u novcu ili hrani ili ih je darivao odjećom, satom i sličnim stvarima, a čak je i kumovao u slučajevima dobivanja devetog djeteta. Ove crtice iz života i rada "maršala i Maršalata" Terzić slaže u mozaik "političke elastičnosti" J. B. Tita čiji je paraf imao snagu izravnog odlučivanja u okvirima vlasti koja je bila daleko od toga da bude "javna ustanova".

U zaključku (287.-291.) autor sažima osnovne ideje o pragmatičnoj "Titovoj vještini vladanja" koja se od početka pokazivala korištenjem usluga "nekomunista" Josipa Smodlake, Save Kosanovića, Stanoja Simića, Mihaila Konstantinovića, a zalagao se i za povratak u zemlju srpskog patrijarha Gavrila Dožića i hrvatskog kipara Ivana Meštrovića. "Gipku taktiku" Terzić prepoznaje i u odnosu prema kralju, ali i naglašava da se u relativno kratkom vremenskom razdoblju od 1943. do 1945. taj odnos promijenio od odlaganja do zabrane povratka kralja u zemlju. Uspostavljanje odnosa s "veličinama" koje su mogle konkurirati J. B. Titu i novoj vlasti moglo bi se svesti na pokušaj njihova "neutraliziranja". Još mnoge slučajeve autor navodi kao primjere "umješnog korištenja poluga vlasti".

Knjiga je pisana znanstvenim aparatom, a na kraju se nalaze i kazalo osobnih imena i zemljopisnih naziva. S obzirom na to da je knjiga zbirka članaka, odnosno svaki članak je jedno poglavlje, ponegdje je došlo do ponavljanja što uz brojne velike citate izvora mjestimično otežava čitanje teksta. Knjiga je bogata faksimilima pisama i dokumenta te fotografijama, od onih ratnih u skromnim vojnim odorama, do onih u bijeloj maršalskoj uniformi i "bonvivanskoj" građanskoj opravi dok J. B. Tito prebire po klaviru, igra tenis ili fingira fizički rad na Vangi. Na skupnim fotografijama J. B. Tito je u okruženju bliskih ratnih sudrugova, poznatih svjetskih političara ili pak razdraganih stanovnika Sinja s kojima se "uhvatio u kolo".

M. Terzić napravio je znatan istraživački iskorak s obzirom na to da je svoju studiju utemeljio na arhivskom gradivu i relevantnoj literaturi, za razliku od brojnih naslova novijeg datuma koji obrađuju osobu i djelo J. B. Tita na temelju sjećanja njemu bliskih suradnika. Autor dolazi iz znanstvenih krugova i pripada srednjem naraštaju (rođ. 1960.) koji posjeduje i svoja sjećanja na J. B. Tita, što mu je omogućilo da pristupi temi bez potrebe da glorificira ili demonizira osobu J. B. Tita. Ova knjiga, koja se pojavila u vremenu kada se još uvijek u znanstvenoj areni bori "apologetstvo i nipodaštavanje" J. B. Tita, promatra jedan dio njegove djelatnosti u razdoblju od 1943. do 1953. nastojeći tražiti uzroke i konstante u politici J. B. Tita, a ne senzacionalna otkrića koja će ga pokazati crnim ili bijelim. Za čitateljstvo u Hrvatskoj iznimno značenje predstavlja i

činjenica da autor "neostrasčeno" obrađuje hrvatske teme iz jugoslavenske prošlosti vodeći se isključivo znanstvenim pristupom.

MARICA KARAKAŠ OBRADOV

Ann LANE, *Yugoslavia: When Ideals Collide*,
Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004., 218 str.

A. Lane je viša predavačica na Defence Studies Department na King's Collegeu u Londonu. Ranije je radila na Queen's Universityju u Belfastu odnosno u Foreign and Commonwealth Officeu i Imperial War Museumu. Širok je dijapazon tema kojima se bavi: britanska vanjska politika poslije 1939., diplomacija Velike trojice za vrijeme II. svjetskog rata, međunarodna povijest hladnog rata, globalna sigurnost u posthladnoratovskom razdoblju, povijest Balkana u XX. st. Objavila je velik broj radova, od kojih se ističu knjige *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity 1941-1949.*, Brighton 1996., te zajednički radovi *The Cold War: the Essential Readings*, Oxford 2001., *The Rise and Fall of the Grand Alliance*, London 1995. i *Documents on British Policy Overseas, I, II.*, 1991. i 1995.

Jugoslavija je, prema Lane, fenomen 'kratkog' a dinamičnog XX. stoljeća. Vrijeme njezina nastanka praćeno je kataklizmom I. svjetskog rata, a raspad joj je pao u vrijeme transformacije Europe koja je slijedila kolapsu poretka komunizma. To je, prema njoj, jedna osebujna epoha europske povijesti omeđena početkom i krajem komunističkog eksperimenta. Autorica se u knjizi bavi globalnim temama, sažima glavne tokove u suvremenim raspravama o Jugoslaviji, prati Jugoslaviju u europskom kontekstu, analizirajući i ulogu drugih država u njezinu povijesnu razvoju. U izlaganju rabi historijski pristup, bez ikakvih modela, ne osporava ili zastupa ijednu teoriju ili pristup. Na temelju američke i europske literature kao i vlastitih arhivskih istraživanja pokušala je objasniti prošlost Jugoslavije. Pri tome je podjednako važnima smatrala i unutarnju i vanjsku politiku Jugoslavije kao malene europske zemlje koja je ipak igrala disproporcionalno veliku ulogu. U njezinoj povijesti, prema Lane, prelaju se svi problemi europske izgradnje nacionalnih država i njihova praksa u multietničkoj sredini. Uvodno, autorica naglašava da je legitimnost države Jugoslavije bila dugo predmet prijepora barem dvaju ali i više njezinih naroda pa je i pisanje njezine povijesti složeno jer su čak i temeljne činjenice podložne raspravi (5. str.). Uz uvodne i zaključne napomene knjiga sadrži sljedeća poglavlja: 1. "Emergence of the South Slavs", 2. "The Collision of Ideals", 3. "Dictatorship and Compromise", 4. "Civil War and Communist Revolution", 5. "Stalinism and Heresy", 6. "Tito's Yugoslavia Consolidated", 7. "Market Socialism and the Resurgence of Nationalism", 8. "The End of Illusion".

Jugoslavija, 'zemlja s previše povijesti', za 73 godine postojanja nastala je i još jednom obnavljana, kaže Lane, na poticaj svojih naroda, dva je puta razarana pod pritiskom promjena koje su se događale na europskom kontinentu. Uz komunizam, njezine su vođe eksperimentirali s ustavnim monarhijom, monarhijskom diktaturom i različitim oblicima centralizma i federalizma. Nijedan od njih nije bio uspješan u prevladavanju dubokih predrasuda, izopačenih povijesnih percepcija, mitova i, iznad svega, "općeg straha i nihilizma" koji su, prema Lane, bili duboko usađeni u njezi-

ne narode, a kao rezultat stoljeća strane vladavine. Od početka, "izgradnja južnoslavenskog projekta bila je potkopavana paradoksima koje je on sam sadržavao", naglašava autorica. To se najjasnije izražavalo u borbi između srpske vizije o centraliziranoj državi i "ekstremne" hrvatske vizije, koja je federalnu strukturu vidjela kao jedinu političku formu u kojoj se njihova kultura može razvijati. (195. str.) Iako ekstremna politička stajališta postoje u većini modernih država, obično ih, kaže autorica, uravnotežuju oni koji su u zajednicama većinski. Takvo većinsko stajalište nedostajalo je Jugoslaviji u cijelom međuratnom razdoblju, stvarajući tako prostor za ustrajne sukobe Srba i Hrvata, koji su postali dominantno obilježje države. U poratnom razdoblju taj paradoks je ostao djelatan, ali je bio skriven. Titov režim obilježila je borba suprotstavljenih snaga: komunističkog internacionalizma, koji je naglašavao radničku solidarnost i nacionalizma izraženog u jugoslavstvu, nastalog kao posljedica IB sukoba. Kad se Jugoslavija uputila svojim putem u socijalizam, komunističkom se dogmom manipuliralo u cilju upravljanja nacionalnim pitanjem. Rezultat je toga bio prijenos ovlasti na republike a koji je, prema Lane, išao dotle dok u saveznom središtu nije preostalo nikakve moći kojom bi se provodila zajednička politika.

Prema Lane, u obje Jugoslavije njezini vođe često su rabili metode prisile da bi nametnuli neka rješenja. Autorica to manje vezuje uz tip sustava, a više uz "političku nezrelost jugoslavenskih naroda". Ove su metode bile tek kratkoročno efikasne. Dugoročno, radile su protiv konsenzusa odnosno navika za postizavanje kompromisa. Osobito se to pokazalo nakon smrti Josipa Broza Tita - u zemlji nije bilo osobe koja bi imala povjerenje svih, kaže Lane.

Vanjski činitelji igrali su glavnu ulogu u osiguravanju preživljavanja Jugoslavije, ali i njezina raspada. Jednako tako kao što su npr. jugoslavenski vođe manipulirali strahom stanovništva kasnih osamdesetih godina kako bi naglasili unutarnje podjele, isto su tako koristili takve osjećaje da bi oblikovali zajednički interes pred mogućom opasnošću izvana. U tom smislu je upitno kako bi događaji tekli da je npr. devedesetih godina postojala vanjska opasnost, kao npr. 1948. ili ranije, tijekom II. svjetskog rata. Prema Lane, reforma Jugoslavije je bila moguća i vjerojatno rješenje koje je željela većina stanovništva. Ali, iznutra se to nije moglo postići. Godine 1990. u Europi je rat smatran nemogućim, još manje se moglo pomišljati na mogući progon stanovništva, etnički utemeljen. Takvi događaji smatrani su stranim proklamiranim vrijednostima modernoga europskog društva pa je u međunarodnoj zajednici bilo otpora prema poduzimanju ikakve preventivne akcije. Učiniti to, značilo je suočiti se s činjenicom da se nakon 50 godina izgradnje multietničkih društava u zapadnom dijelu Europe ponovno javljaju ratni sukobi i progon manjina te da situacija ne bi izgledala bolja nego 1945.

Iako nevelika opsegom ova je knjiga jedna od boljih sinteza povijesti Jugoslavije. Nasuprot drugim sličnim knjigama - kakvih je posljednjih petnaestak godina bilo mnogo i koje su često skup poznatih općih mjesta - ona nudi velik broj informacija, činjenica i podataka te zanimljivih promišljanja i ocjena. Ipak, i u njoj ima pogreška koje su česte u knjigama tog tipa, npr. Karađorđevo se smještajem određuje pokraj Zagreba, a disident Mihajlo Mihajlov na Zagrebačko a ne Zadarsko sveučilište.

KATARINA SPEHNJAK

Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*, Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Biblioteka: Historijska istraživanja, Zagreb, 2005., 358 str. + prilozi

U izdanju Srpskoga kulturnog društva "Prosvjeta" iz Zagreba nedavno je objavljena knjiga čije autorstvo potpisuje Đuro Zatezalo. Riječ je o knjizi posvećenoj problematici iz Drugoga svjetskog rata, odnosno da budemo još precizniji knjiga je posvećena zločinima ("ustaškom genocidu nad Srbima") počinjenim za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske na području Banije, Korduna, Like, Pokuplja i Gorskoga kotara. Prema svojim karakteristikama ovo izdanje se može svrstati među izdanja građe, odnosno arhivskog i sličnog gradiva, poput memoarskih zapisa ili sjećanja.

Zatezalo je knjigu podijelio u tri dijela. Naime, nakon kraćeg predgovora (9.-12.) slijedi najposebniji dio knjige u kojem autor, ili bolje rečeno priređivač, donosi svjedočanstva (14.-358.), a zatim slijede prilozi ovoj knjizi, odnosno prijepis dokumenta i fotografski prilozi (360. i dalje). Što se tiče svjedočanstava može se dati tek kraći materijalni opis sadržaja s obzirom na to da se ne može ulaziti u njihov sadržaj jer iako je riječ o tzv. sekundarnim izvorima, riječ je o memoarskim zapisima pojedinih ljudi koji su sačuvani uglavnom u fondovima Državnog arhiva u Karlovcu, Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu te Arhiva Jugoslavije u Beogradu ili ih je priređivač knjige sam prikupio, odnosno zapisao. I spomenuta svjedočanstva su podijeljena na nekoliko odsječaka, odnosno priređivač je sjećanja podijelio na svjedočanstva uglavnom s karlovačkog i glinskog područja, zatim na svjedočanstva o zločinima u Petrovoj Gori i njezinim okolnim selima krajem 1941. do sredine 1942. što je upotpunjeno izvodom iz dnevnika jednog Slovenca iz Štajerske, na svjedočanstva o ustaškom zločinu u šumi Brezje kraj Lasinje od 21. prosinca 1941., svjedočanstva o mučilištu u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Velikoj Kladuši i pokolj na "Mehinu stanju" itd. Na kraju, a prije priloga, Zatezalo daje popis jama – bezdanki i masovnih grobnica (332.-357.), i to kako kaže: "Od brojnih ovdje navodim osnovne podatke samo za 121 bezdanu jamu i 216 mjesta, masovnih stratišta – grobnica srpskog stanovništva na Kordunu, Baniji i Lici, tokom postojanja Nezavisne Države Hrvatske (str. 333.). No, nejasno je zašto se ovdje ne navodi izvor ili izvori na temelju koji je prikupljen taj popis. Naime, i sam autor spominje kako je na imena istih naišao dugogodišnjim istraživanjem na terenu ili u izvornom arhivskom gradivu. Ostaje nejasno zašto ovdje nema niti riječi o kojem je to izvornom arhivskom gradivu riječ?"

Prije svega treba se osvrnuti na predgovor u kojem je izneseno nekoliko upitnih i dosta čudnih zaključaka. Iako Zatezalo u predgovoru ističe da nije imao namjeru nikoga optužiti za izvršene zločine, sadržaj knjige otkriva drugi, sasvim jasan, cilj. Naime, u oči upada navodna genocidnost čitavoga hrvatskog naroda koji se ovime proglašava kolektivno odgovornim za zločine počinjene u NDH, a riječ je o tezama koje su svojedobno najviše isticali akademik Vladimir Dedijer te dr. Milan Bulajić. Nadalje, Zatezalo u predgovoru navodi začuđujući i potpuno neistinit zaključak kako su u vrijeme komunističke Jugoslavije istine o ustaškim zločinima ostale nedorečene i prešućivane. Ovdje je možda zanimljivo istaknuti kako je, između ostalih, dr. Milan Bulajić također tvrdio da je istraživanje ove problematike, odnosno ustaških zločina, u bivšoj Jugoslaviji bila tabu tema, odnosno gotovo zabranjena problematika. Izgleda kako dr. Đuri Zatezalu prigodom pripremanja ove knjige nije bila poznata činjenica da su o ustaškim zločinima u razdoblju komunističke Jugoslavije napisane i izdane

stotine bibliografskih jedinica, odnosno knjiga, članaka, feljtona, sjećanja itd. No, bez većeg razmatranja ove tabu teme dovoljno je spomenuti najzorniji primjer, odnosno ustaški logor Jasenovac čije žrtve su ne samo preuveličavane, već su i takvi podaci korišteni u dnevno-političke svrhe. Naime, dok su rezultati popisa stradalih u Drugom svjetskom ratu, koji je izvršio Savezni zavod za statistiku 1964., a u kojem je za Jasenovac i Staru Gradišku popisano oko šezdeset tisuća žrtava (vidi: *Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije (Spisak žrtava rata 1941. – 1945., Ustaški logor Jasenovac, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1992.)*, prip. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Bošnjački institut, Zürich – Sarajevo, 1998.), sakupljali prašinu na nekoj od beogradskih polica sve do 90.-ih godina prošloga stoljeća, u dnevno-političke svrhe se baratalo, da ne kažemo licitiralo što bi bio puno bolji izraz, o najmanje 700 000 (pa i milijun ili milijun i pol) usmrćenih osoba samo u Jasenovcu. Svakako, Zatezalo nije zaboravio Jasenovac pa tako spominje podatak o 19.432 usmrćena djeteta u jasenovačkom logoru, a time zapravo prenosi upitne podatke Dragoja Lukića (usp. Dragoje Lukić, *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 djevojčica i dečaka*, sv. I. – II., GrafoMark i Muzej žrtava genocida, Laktaši – Beograd, 2000.) Nadalje, tvrdi ničim potkrijepljenu tvrdnju kako je NDH predstavljala “jedinu državu na svijetu koja je imala koncentracijske logore za djecu”, ali zato prešućuje činjenicu da je tijekom Drugog svjetskog rata, posebno nakon ofenzive na Kozaru sredinom 1942. godine, organizirana otprema djece te njihovo udomljavanje u Zagrebu i drugim mjestima. Tada je uz pomoć Caritasa Zagrebačke nadbiskupije i Hrvatskoga crvenog križa, ali i Međunarodnog odbora Crvenoga križa, od sigurne smrti spašeno oko 12.000 djece. Uostalom, ovdje treba dodati i kako su za vrijeme komunističke Jugoslavije neposredno po završetku Drugoga svjetskog rata postojali logori za starce, žene, nemoćne osobe pa i djecu (usp. Vladimir Geiger, “Udio djece među stradalim Folksdojčerima u jugoslavenskim logorima (1944. – 1948.)”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 4, Pečuh, 20. – 22. listopada 2000., prir. Hans Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2001., 525. – 538.).

Autor je u vrlo kratak predgovor uspio natrpati dosta podataka i optužaba. Tako je optužio i vlasti socijalističke Hrvatske da su o ustaškim zločinima šutjele te ističe: “Da se o zločinima nije ćutalo, da su socijalističke vlasti Hrvatske kroz za to nadležne institucije na vrijeme i organizirano prikupljale podatke, dokumente, sjećanja preživjelih, da nisu prešućivale uništavanje i ono malo sačuvane i postojeće građe, već da su stručno i naučno prikazivale istinu, sigurno se zločini ne bi ponovili. Ovako su za potomke poklanih 1941.-1945. godine i žrtve njihovih najmilijih bili perfidniji i još krvaviji. Srpska naselja su gotovo nestala. Kuće i gospodarske zgrade su opljačkane, velikim dijelom spaljene ili naseljene Hrvatima i ne samo izbjeglicama, nego i iz gradova i naselja Hrvatske gdje nije bilo nikakvih sukoba niti borbi.” Ovakvim optuživanjem komunističkih čelnika posredno se za zločine počinjene protiv Srba optužuje i onaj dio hrvatskog naroda koji je u Drugom svjetskom ratu pripadao antifašističkom, odnosno partizanskom pokretu. Gotovo nezamislivo, ali autor je zatim ovdje povukao i paralelu između događaja u Drugome svjetskom ratu te događaja u Domovinskom ratu, a što zorno svjedoči prethodni citat. Tada su i uništena mnoga spomen-obilježja žrtvama NDH, odnosno s prevelikom dozom patetike Zatezalo piše: “Od 1991. do 2000. godine, porušena su i skromno podignuta spomen-obilježja žrtvama iz vremena Nezavisne Države Hrvatske. Nestala su tako i njihova imena – po drugi puta su ubijeni.”

Izgleda da se nastavlja natjecanje s brojem žrtava, ali sada nije riječ o jasenovačkom logoru što je donedavno bila omiljena tema ovakvih autora, već se natjecanje nastav-

lja s brojem žrtava u cijeloj NDH. Prema iznesenome, izgleda da dr. Đuri Zatezalu nije poznato da je odgovornost za počinjene zločine isključivo jedina i osobna, a ne kolektivna. Za počinjene zločine ustaša u Drugom svjetskom ratu bez obzira na pripadnost žrtava, jer nije bila samo riječ o Srbima već i o Židovima, Muslimanima, Romima, Hrvatima te ostalim narodnosnim skupinama koje su živjele i žive na ovim prostorima, odgovorni su svi oni koji su stvorili uvjete za zločin, kao i oni koji su ga počinili, a ne narod kojemu su takvi zločinci pripadali.

Dakle, knjiga Đure Zatezala ne donosi ništa novo već je zapravo na tragu teze kako su Hrvati i hrvatska država za vrijeme NDH, ali s obzirom na izneseno u predgovoru i u doba Domovinskog rata, izvršili genocid nad Srbima. Takve teze o genocidnosti Hrvata bile su zastupljene u historiografiji i javnosti komunističke Jugoslavije, osobito od velikosrpskih skupina i pojedinaca poput dr. Milana Bulajića ili akademika Vladimira Dedijera. Izdanja knjiga poput ove koju je priredio dr. Đuro Zatezalo ne samo da ne pridonose stvaranju uvjeta za miran suživot na ovim prostorima, čemu svi težimo, već naprotiv postaju sredstvo za jednokratnu upotrebu u dnevno-političke svrhe. Ovim, s moralnog, ljudskog, a osobito iz pijeteta prema žrtvama, iznimno osjetljivim temama, te s obzirom na nemogućnost normalnog znanstveno-istraživačkog rada i političke usmjerenosti rezultata takvih istraživanja provedenih za vrijeme SFR Jugoslavije, trebalo bi ipak pristupati neutralno i na znanstvenim temeljima. To se svakako ne može reći i za ovu knjigu jer, unatoč tome što se autor u životopisu diči mnogobrojnim priznanjima, doktoratom znanosti te zvanjima "arhivskog i naučnog savjetnika", ova knjiga nije znanstveno djelo. Iz impresuma knjige vidljivo je da je izdavanje potpomognuto sredstvima Ministarstva kulture Republike Hrvatske, ali čudi da za ovakvo izdanje nije proveden i postupak ocjene (recenzija). No, možda je i samom autoru bilo jasno kako bi ovakav predgovor vrlo teško dobio povoljnu recenziju (ocjenu).

DAVOR KOVAČIĆ i MARIO KEVO